
CHRISTELIJKE POLITIEK EN HET KIESRECHTVRAAGSTUK

De invloed van christelijke politieke partijen in Nederland en België op de
uitbreiding van het kiesrecht in de periode 1880-1918

Pieter van der Veer
6032133
MA-Scriptie
22-06-2018
Dhr. L. Behrisch
Aantal woorden: 16305

Samenvatting

In deze scriptie is onderzocht welke invloed christelijke politieke partijen in Nederland en België hebben gehad op de uitbreiding van het kiesrecht in de periode 1880-1918. Er is een vergelijking gemaakt tussen Nederland en België, omdat ten tijde van het debat over het kiesrechtvraagstuk christelijke politieke partijen in beide landen erg invloedrijk waren.

Uit het onderzoek is naar voren gekomen dat zowel in Nederland als in België de christelijke politieke partijen een vertragende invloed hebben gehad op de uitbreiding van het kiesrecht. In Nederland was hiervan met name sprake gedurende de confessionele kabinetten Kuyper (1901-1905) en Heemskerk (1908-1913). Vergaande kiesrechtuitbreiding en algemeen kiesrecht, neigde volgens hen naar individuele soevereiniteit, terwijl in hun ogen alleen God soeverein is. In België waren de katholieken ook tegen vergaande kiesrechtuitbreiding en algemeen kiesrecht. Zij waren voorstander van huismankiesrecht, waarbij kiesrecht werd toegekend aan het door God benoemde hoofd van het gezin. Opstanden en stakingen in België zorgden er echter voor dat de katholieken zich toch genoodzaakt voelden in te stemmen met het algemeen meervoudig stemrecht. Toch hebben zij, in rustige perioden, geen aandacht besteed aan het kiesrechtvraagstuk. Dit was ook niet nodig, aangezien zij een absolute meerderheid hadden.

Kiesrechtuitbreiding en algemeen kiesrecht werden in Nederland door de christelijke partijen met name tegengehouden uit principiële motieven. In België was dit ook het motief, maar daar speelden ook electorale motieven een rol. Met name de angst voor de opkomst van de socialisten was een reden om tegen kiesrechtuitbreiding en algemeen kiesrecht te zijn.

Inhoudsopgave

Samenvatting	1
Inleiding	4
1. Verklaringen voor kiesrechtuitbreiding	8
1.1 Frankrijk	9
1.2 Engeland	10
1.3 Deelconclusie	12
2. De Nederlandse protestantse partijen en het kiesrechtvraagstuk	14
2.1 De Anti-Revolutionaire Partij en het kiesrechtvraagstuk	14
<i>2.1.1 De periode 1880-1893</i>	14
<i>2.1.2 De periode 1894-1900</i>	16
<i>2.1.3 De periode 1901-1918</i>	18
<i>2.1.4 De ARP en het vrouwenkiesrecht</i>	21
2.2 De Christelijk-Historische Unie en het kiesrechtvraagstuk	23
<i>2.2.1 De periode 1894-1900</i>	23
<i>2.2.2 De periode 1901-1918</i>	25
<i>2.2.3 De CHU en het vrouwenkiesrecht</i>	28
2.3 Deelconclusie	29
3. De Nederlandse en Belgische katholieken en het kiesrechtvraagstuk	31
3.1 De Nederlandse katholieken en het kiesrechtvraagstuk	31
<i>3.1.1 De periode 1880-1893</i>	31
<i>3.1.2 De periode 1894-1900</i>	32
<i>3.1.3 De periode 1901-1918</i>	34
<i>3.1.4 De katholieken en het vrouwenkiesrecht</i>	36
3.2 De Belgische katholieken en het kiesrechtvraagstuk	38
<i>3.2.1 De periode 1880-1893</i>	38
<i>3.2.2 De periode 1894-1918</i>	40
<i>3.2.3 De katholieken en het vrouwenkiesrecht</i>	44
3.3 Deelconclusie	46
Conclusie	48
Bronnen- en literatuurlijst	51
Primaire bronnen	51
Archivale bronnen	51

Online gepubliceerde bronnen	51
Gepubliceerde bronnen	52
Krantenartikelen	53
Secundaire literatuur	53
Bijlage: ARP acht-punten-plan Deputatenvergadering 1907	57

Inleiding

Aan het eind van de negentiende eeuw en aan het begin van de twintigste eeuw kwam in diverse Europese landen het kiesrechtvraagstuk hoog op de politieke agenda te staan en werd in een aantal landen het algemeen kiesrecht ingevoerd.¹ In Duitsland viel de invoering van het algemeen kiesrecht samen met de totstandkoming van het Duitse Rijk in 1871 en in Frankrijk met de totstandkoming van de Tweede Republiek in 1848. Het algemeen kiesrecht kreeg in Frankrijk pas betekenis na de val van het Tweede Keizerrijk en met de totstandkoming van de Derde Republiek in 1871. In Nederland, België en Engeland, landen met een langere parlementaire traditie, werd het algemeen kiesrecht later ingevoerd, namelijk pas in respectievelijk 1917, 1918 en 1918. Een verschil tussen Nederland en België enerzijds en Engeland anderzijds is dat er ten tijde van het debat over het kiesrechtvraagstuk in Nederland en België politieke partijen waren met een uitgesproken christelijk karakter en in Engeland niet.² Omdat in deze scriptie onderzoek is gedaan naar welke invloed christelijke politieke partijen hebben gehad op de uitbreiding van het kiesrecht, zijn Nederland en België als casus gekozen en is Engeland grotendeels buiten beschouwing gelaten.

In de periode dat het kiesrechtvraagstuk in Nederland en België hoog op de politieke agenda stond, waren in beide landen christelijke politieke partijen invloedrijke actoren. In Nederland waren dit protestante partijen en een katholieke partij en in België was dit een katholieke partij. Het is daarom niet vreemd dat er veel is geschreven over hoe de christelijke partijen zich in deze periode verhielden tot het kiesrechtvraagstuk. Dit is onder andere gedaan in studies over de geschiedenis van christelijke politieke partijen³, in studies over de politieke geschiedenis van Nederland en België⁴ en in studies over de relatie tussen politiek en religie.⁵ Welke invloed christelijke partijen vervolgens hebben gehad op de uitbreiding van het kiesrecht, wordt echter niet beschreven. Dit heeft met name te maken met het feit dat in deze studies de gehele politieke geschiedenis van een land of een partij wordt beschreven. Hierdoor is het kiesrechtvraagstuk slechts één van de vele thema's.

---

¹ Wanneer er in deze scriptie wordt gesproken over 'algemeen kiesrecht' betreft het algemeen mannenkiesrecht.

² P. Luykx en H. Righart, *Van pastorie naar het torentje: een eeuw confessionele politiek* (Den Haag 1991) 15.

³ G. Harinck, R. Kuiper en P. Bak, *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* (Hilversum 2001); H. van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie 1908-1980* (Leiden 1988); E. Gerard, *De Katholieke Partij in Crisis: Partijpolitiek leven in België (1918-1940)* (Leuven 1985).

⁴ P. de Rooy, *Ons stipje op de waereldkaart: De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014); T. Luykx, *Politieke geschiedenis van België: van 1789 tot heden* (Brussel 1965); E. Witte, J. Craeybeckx en A. Meynen, *De politieke geschiedenis van België: van 1830 tot heden* (Antwerpen 2005).

⁵ H.J. van de Streek, *Christelijke politiek en democratie* (Den Haag 1995); I. Lipschits, *De protestants-christelijke stroming tot 1940* (Deventer 1977).

Een voorbeeld is de, onder redactie van George Harinck, Roel Kuiper en Peter Bak, uitgegeven bundel *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980*. In deze bundel wordt aandacht besteed aan de hele geschiedenis van de protestants-christelijke antirevolutionairen. Hierdoor is slechts in beperkte mate aandacht besteed aan het kiesrechtvraagstuk en wordt er niet ingegaan op welke invloed de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) heeft gehad op de uitbreiding van het kiesrecht. Dit geldt ook voor studies die de politieke geschiedenis van Nederland en België beschrijven, zoals *Ons stipje op de Waereldkaart* van Piet de Rooy en de *Politieke geschiedenis van België* van Els Witte, Jan Craeybeckx en Alain Meyen. Een studie die beter inzicht geeft in hoe een protestants-christelijke partij in Nederland zich verhiel tot het kiesrechtvraagstuk is *De Christelijke Historische Unie 1908-1980* van Hans van Spanning. Hij laat duidelijk zien hoe de Christelijk Historische Unie (CHU) zich sinds de oprichting in 1908 verhiel tot het kiesrechtvraagstuk. De CHU is echter ontstaan uit fusies tussen verschillende partijen en vind haar oorsprong in een breuk met de ARP in 1894. Hoe de voorlopers van de CHU zich tot het kiesrecht verhiel, wordt niet beschreven. Dat is in de scriptie wel gedaan.

Wat in deze studies dus met name ontbreekt, is waartoe de houding van christelijke politieke partijen heeft geleid en welke invloed dat heeft gehad op de uitbreiding van het kiesrecht. Onderzoek hiernaar kan aantonen in hoeverre christelijke politieke partijen in Nederland en België dit proces hebben beïnvloed. Heeft kiesrechtuitbreiding door de aanwezigheid van christelijke partijen sneller plaatsgevonden, hebben zij het tegen willen houden of heeft hun aanwezigheid hier weinig invloed op gehad? Een vervolgvraag is in hoeverre het christelijke karakter van deze partijen daarop van invloed is geweest. Ook is nog niet eerder een vergelijking gemaakt tussen hoe Nederlandse en Belgische christelijke partijen zich verhiel tot kiesrechtuitbreiding. Tussen Nederland en België zijn namelijk grote verschillen. België kende bijvoorbeeld al algemeen meervoudig kiesrecht in 1893, terwijl in Nederland alle mannen pas in 1917 voor het eerst naar de stembus mochten.⁶ Daarnaast werd in Nederland het vrouwenkiesrecht ingevoerd in 1919 en in België pas in 1948. Verder waren in België de socialisten een machtige en goed georganiseerde politieke actor. In Nederland waren de socialisten dit lange tijd niet.

Het ontbreken van welke rol christelijke politieke partijen in Nederland en België hebben gespeeld bij de uitbreiding van het kiesrecht in de bestaande literatuur, heeft er toe

---

⁶ Algemeen meervoudig kiesrecht hield in dat alle mannen van 25 jaar en ouder stemrecht hadden. Er was één bijkomende stem of er waren twee bijkomende stemmen voor mannen die een bepaalde hoeveelheid belasting betaalden of die over een bepaald diploma beschikten. In 1918 werd algemeen enkelvoudig kiesrecht ingevoerd, waarbij iedere mannelijke burger van 21 jaar of ouder één stem mocht uitbrengen.

geleid dat er in deze scriptie onderzoek is gedaan naar de vraag welke invloed christelijke politieke partijen in Nederland en België hebben gehad op de uitbreiding van het kiesrecht in de periode 1880-1918. Er is gekozen voor 1880 als startpunt, omdat in Nederland rond dat jaar de eerste protestantse politieke partij werd opgericht en de katholieken met een gezamenlijk partijprogramma kwamen. Er is ook gekozen voor 1880 omdat in België rond dat jaar de katholieken een absolute meerderheid behaalden in de Kamer en een socialistische partij werd opgericht, een partij die van grote invloed was op het debat over het kiesrechtvraagstuk.

Om antwoord te geven op de onderzoeksvraag is naast secundaire literatuur ook gebruik gemaakt van primair bronmateriaal. Om te achterhalen welke invloed christelijke partijen in Nederland hebben gehad is met name gekeken naar wat parlementsleden zeiden tijdens de behandeling van wetsvoorstellen over kiesrechtuitbreiding en hoe ze stemden over deze wetsvoorstellen. Deze gegevens zijn gevonden in de digitale databank van de Tweede Kamer waar alle parlementaire documenten zijn opgeslagen. Daarnaast is ook gezocht naar informatie in dagbladen die verbonden was aan politieke partijen, zoals het dagblad van de ARP: *De Standaard*, het dagblad van de Nederlandse katholieken: *De Maasbode* en het dagblad van de Nederlandstalige Belgische katholieken: *Het Handelsblad van Antwerpen*. Verder zijn ook, indien deze beschikbaar waren, de beginsel- en verkiezingsprogramma's van christelijke partijen onderzocht en met elkaar vergeleken.

De scriptie bestaat uit drie hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk is ingegaan op welke verklaringen er zijn voor de vraag waarom kiesrechtuitbreiding plaatsvond. In het tweede hoofdstuk is ingegaan op hoe de Nederlandse protestantse partijen zich verhielden tot het kiesrechtvraagstuk en welke invloed zij hebben gehad op de uitbreiding van het kiesrecht. Vervolgens is in het derde hoofdstuk ingegaan op hoe de Nederlandse en Belgische katholieke partijen zich verhielden tot het kiesrechtvraagstuk en welke invloed zij hebben gehad op de uitbreiding van het kiesrecht. Tot slot zijn in de conclusie de verschillen en overeenkomsten tussen Nederland en België, tussen katholieken en protestanten en tussen protestanten onderling uiteengezet en is antwoord gegeven op de onderzoeksvraag.

In deze scriptie is sprake van een asymmetrische vergelijking. Dit heeft te maken met het gebruik van secundaire literatuur en primair bronmateriaal. Voor de Nederlandse casus is namelijk vooral gebruik gemaakt van primair bronmateriaal, terwijl voor de Belgische casus voornamelijk gebruik is gemaakt van secundaire literatuur en in mindere mate van primair bronmateriaal. Dit komt omdat veel van het primaire bronmateriaal over de Belgische katholieken te vinden is in archieven in Brussel en Leuven en Franstalig is. De schrijver van

deze scriptie beheerst de Franse taal echter niet voldoende om deze bronnen goed te bestuderen en te begrijpen.

Kiesrechtuitbreiding is echter een thema waar diverse historici al onderzoek naar hebben gedaan. Er is een aantal historici die verklaringen geven voor de vraag waarom het kiesrecht zich in diverse Europese landen uitbreidde. Ze zijn tot deze verklaringen gekomen door onderzoek te doen naar hoe het kiesrecht in onder andere Frankrijk en Engeland zich heeft ontwikkeld. Zij beargumenteren dat kiesrechtuitbreiding plaatsvindt als gevolg van: *Sociale onrust, opstanden en revolutie, The Enlightenment* en *Political Party Competition*. Wat deze verklaringen precies inhouden en in hoeverre ze van toepassing zijn op Frankrijk en Engeland is in het eerste hoofdstuk uitgewerkt. Vervolgens is in het tweede en derde hoofdstuk gekeken in welke mate deze verklaringen ook van toepassing zijn op Nederland en België.

1. Verklaringen voor kiesrechtuitbreiding

In de inleiding is te lezen dat er verschillende verklaringen worden gegeven voor kiesrechtuitbreiding. Met name sociale onrust, opstanden en revolutie worden door historici genoemd. Reinhard Bendix en Stein Rokkan beargumenteren dat er, als gevolg van de Franse Revolutie, sprake was van burgerlijke onrust, waarbij de bevolking uitbreiding van hun rechten eiste. Om onrust te voorkomen werd er in beperkte mate tegemoet gekomen aan de eisen van de burgers.⁷ John P. Conley en Akram Temini beargumenteren dat kiesrechtuitbreiding plaatsvond wanneer de belangen van de stemgerechtigden en de niet-stemgerechtigden met elkaar in conflict kwamen en de niet-stemgerechtigden een bedreiging begonnen te vormen.⁸ John R. Freeman en Duncan Snidal beargumenteren dat de elite een manier zocht om de uitbreidende rol van de staat in de maatschappij te legitimeren en dat kiesrechtuitbreiding werd gebruikt om steun te vinden voor het gevoerde beleid.⁹ Adam Przeworski vat deze verschillende argumenten samen in vier stappen: (1) Uitgesloten zijn, zorgt voor onrust onder de uitgeslotenen. (2) Op enig moment dreigen de uitgeslotenen in opstand te komen. (3) Hoewel uitbreiding van kiesrecht negatieve gevolgen heeft voor de politieke rechten van de elite, geeft deze elite de voorkeur aan het dragen van deze gevolgen boven het riskeren van groeiende sociale onrust. (4) Zodra de uitgeslotenen zijn toegelaten tot het politieke systeem, laten zij hun revolutionaire denkbeelden los.¹⁰

Daron Acemoglu en John J. Robinson noemen in hun artikel *Why did the West extend the Franchise* nog twee andere verklaringen. De eerste betreft *The Enlightenment*. Dit houdt in dat kiesrecht werd uitgebreid, omdat de maatschappelijke sociale normen en waarden veranderden als gevolg van de Verlichting. Deze verlichtingsbeweging maakte het lastig om de maatschappij, waarin een groot gedeelte van de bevolking niet vertegenwoordigd was, als eerlijk en rechtvaardig te zien. De tweede betreft *Political Party Competition*. Dit betekent dat politici door kiesrechtuitbreiding de stem hoopten te krijgen van de bevolking waarvoor zij

---

⁷ R. Bendix en S. Rokkan, *The Extension of National Citizenship to the Lower Classes: A Comparative Perspective* (Washington 1962) 30.

⁸ J.P. Conley and A. Temini, 'Endogenous Enfranchisement when Group Preferences Conflict', in: *Journal of Political Economy*, Vol. 109, No.1 (Chicago 2001), 79-102, aldaar 82.

⁹ J.R. Freeman en D. Snidal, 'Diffusion, Development, and Democratization: Enfranchisement', in: *Western Europe, Canadian Journal of Political Science*, Vol. 15, No.2 (Calgary 1982), 299-329, aldaar 304.

¹⁰ A. Przeworski, 'Conquered or Granted? A History of Suffrage Extensions', in: *British Journal of Political Science*, Vol. 39, No.2 (Cambridge 2008) 291-321, aldaar 292.

hebben gezorgd dat die ook konden stemmen.¹¹ Zoals in de inleiding al naar voren is gekomen, zijn deze verklaringen onder andere van toepassing op Frankrijk en Engeland.

1.1 Frankrijk

Tussen de Franse Revolutie in 1789 en het einde van de Napoleontische tijd in 1815 gebeurde er veel met betrekking tot het kiesrecht. Van een eenduidige ontwikkeling was echter geen sprake. De Franse Revolutie leidde tot kiesrecht voor alle onafhankelijke mannen van 21 jaar en ouder.¹² In 1795 werd het kiesrecht ingeperkt, omdat de staatslieden vonden dat de burgers tegen zichzelf in bescherming genomen moesten worden. In 1799 werd onder Napoleon Bonaparte (1769-1821) het algemeen kiesrecht weer in naam in de grondwet opgenomen. In 1801 verloor het kiesrecht haar functie weer, omdat volksvertegenwoordigers benoemd konden worden zonder enige inspraak van de kiezer.¹³

Na de val van Napoleon in 1815 brak een periode aan die bekend staat als de Restauratie. In deze periode werden Europese regimes hersteld naar de staat waarin zij waren voordat revolutionair en napoleontisch Frankrijk in Europa de heersende orde omver had geworpen. In Frankrijk betekende dit de terugkomst van het vorstenhuis van Bourbon met Lodewijk XVIII (1755-1824) als koning. De nieuwe grondwet van Lodewijk XVIII voorzag in een parlement met een gekozen Lagerhuis en benoemd Hogerhuis. Het kiesrecht voor het Lagerhuis werd echter beperkt tot kleine groepen elite mannen. Slechts 110.000 mannen hadden kiesrecht, wat neerkomt op 0.2% van de populatie.¹⁴

In 1824 werd Lodewijk XVIII opgevolgd door zijn broer Karel X (1757-1836). De economische neergang in 1827 zorgde voor ontevredenheid en resulteerde in een liberale meerderheid in het parlement. In 1830, na een nederlaag van zijn partij in de peilingen, vaardigde Karel X een aantal decreten uit. De persvrijheid werd beperkt, het Lagerhuis werd ontbonden en zware eigendoms kwalificaties om te mogen stemmen, werden ingevoerd. Dit zorgde voor opstanden en protesten in Parijs, die bekend kwamen te staan als de Julirevolutie van 1830.¹⁵ Karel X verloor de controle over de stad en werd verbannen. Hij werd opgevolgd door Louis-Philippe (1773-1850). Om verdere opstanden en ongeregelheden te voorkomen, werden de decreten van zijn voorganger herroepen en voerde hij een nieuwe kieswet in.

---

¹¹ D. Acemoglu en J. Robinson, 'Why Did the West Extend the Franchise? Democracy, Inequality, and Growth in Historical Perspective', in: *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 115, No.4 (Oxford 2000) 1167–1199, aldaar 1186-1189.

¹² J. McMillan, *France and Women, 1789-1914: Gender, Society and Politics* (Londen 2002) 15.

¹³ H. Zwager, *De motivering van het algemeen kiesrecht* (Groningen 1958) 71.

¹⁴ *Ibidem*, 101.

¹⁵ J.Q. Cleveringa, *Staat van oorlog en beleg* (Groningen 1884) 25.

Hierdoor steeg het aantal stemgerechtigden naar 263.000.¹⁶ De maatregel die Louis-Philippe nam om het kiesrecht uit te breiden en daarmee verdere opstanden en ongeregelde heden te voorkomen, sluit aan bij de verklaring die historici geven voor het feit dat kiesrechtuitbreiding plaatsvond.

Aan de regeringsperiode van Louis Philippe kwam in 1848 een eind als gevolg van opstanden, die bekend kwamen te staan als de Revolutie van 1848. Deze revolutie had de ineenstorting van de monarchie tot gevolg en resulteerde in de Tweede Republiek. Onder leiding van Lodewijk Napoleon (1808-1873) werd een nieuwe grondwet aangenomen, waarin ook het algemeen kiesrecht was opgenomen. Dit was echter van korte duur, want in 1850 werden er kiesrestricties opgelegd, waardoor 2,8 miljoen mannen het kiesrecht weer werd afgenomen.¹⁷ Na zijn staatsgreep in december 1851 herstelde Lodewijk Napoleon het algemeen kiesrecht weer. Het parlement had echter een zeer zwakke positie ten opzichte van Napoleon, die zich in 1852 had gekroond tot keizer Napoleon III. Het verliezen van de Frans-Pruisische oorlog in 1870 leidde tot veel onrust (in het bijzonder de Parijse Commune) en betekende het einde van Napoleons bewind. Dit maakte de weg vrij voor de Derde Republiek.¹⁸ Na veel debat kwam in 1875 eindelijk direct, geheim, gelijk, algemeen kiesrecht.¹⁹

Het vrouwenkiesrecht werd in Frankrijk pas ingevoerd in 1944. Dit sluit aan bij de verklaring van Toke S. Aidt, Jayasri Duttan en Elena Loukoianovac. Zij stellen dat de invoering van vrouwenkiesrecht plaatsvond in twee golven: na de Eerste Wereldoorlog en na de Tweede Wereldoorlog.²⁰

1.2 Engeland

‘There is no-one more decided against annual parliaments, universal suffrage and the ballot, than am I [...] The Principal of my reform is to prevent the necessity of revolution. [...] I am reforming to preserve, not to overthrow.’²¹

Dit waren de woorden van de Eerste minister van het Verenigd Koninkrijk Charles Grey (1764-1845) in 1831, nadat hij het nieuws over de Julirevolutie in Parijs had gehoord. Dit zorgde voor veel angst onder de Britse Parlementsleden, die hadden gehoord wat de Franse koning was

---

¹⁶ Zwager, *De motivering van het algemeen kiesrecht*, 71.

¹⁷ Ibidem, 115.

¹⁸ Acemoglu en Robinson, ‘Why Did the West Extend the Franchise?’, 1184.

¹⁹ Zwager, *De motivering van het algemeen kiesrecht*, 117-118.

²⁰ T.S. Aidt, J. Duttan en E. Loukoianovac, ‘Democracy comes to Europe: Franchise extension and fiscal outcomes 1830–1938’, in: *European Economic Review*, Vol. 50, No.2 (Cambridge 2006) 249-283, aldaar 452.

²¹ E. Evans, *The Forging of the Modern State: Early Industrial Britain, 1783–1870* (New York 1983) 266.

overkomen. Daarom introduceerde de regering een hervormingswet die de vertegenwoordiging van dunbevolkte gebieden afschafte of verminderende, die zetels verleende aan dichtbevolkte gebieden en niet-vertegenwoordigende steden en die lagere bezittingskwalificaties voorstond. Na een stevig debat tussen de regering en de middenstand aan de ene kant en de aristocratie aan de andere kant, werd in 1832 de *Great Reform Act* aangenomen. Hierdoor werd het electoraat in Engeland en Wales met ruim 200.000 vergroot tot 650.000. De ruim 23 miljoen overgebleven Britten kon echter nog steeds niet stemmen.²² Deze hervormingen werden gezien als een succes, niet vanwege het ideaal van Verlichting of democratie, maar omdat de dreiging voor revolutie en verdere sociale onrust hierdoor waren vermeden.²³ De invoering van de *Great Reform Act* sluit aan bij de verklaring dat kiesrechtuitbreiding plaatsvond om sociale onrust, opstanden en revolutie te voorkomen.

Er was echter sprake van corruptie en intimidatie van stemmers. De weerstand tegen deze praktijken zorgden in de jaren dertig van de negentiende eeuw voor de opkomst van een nieuwe beweging: de Chartisten. Zij kwamen op voor de arbeiders en strenden voor universeel mannenkiesrecht, indeling in gelijke kiesdistricten naar inwonertal en de afschaffing van bezittingskwalificaties voor leden van het Parlement. Er werden demonstraties gehouden en petitiees werden miljoenen keren getekend. Om sociale onrust en opstanden te voorkomen deed premier John Russel (1792-1878) in de jaren vijftig van de negentiende eeuw? Diverse pogingen tot hervormingen, met de argumentatie dat het noodzakelijk was om het kiesrecht uit te breiden naar het *upper level* van de arbeidersklasse.²⁴ Het Lagerhuis zag er echter de noodzaak niet van in.²⁵

Dit veranderde in 1867 als gevolg van economische tegenspoed. Hierdoor nam de sociale onrust in het land toe. Deze onrust overtuigde de conservatieve regering ervan dat kiesrechtuitbreiding noodzakelijk was.²⁶ Als gevolg van deze kiesrechtuitbreiding groeide het electoraat van 1,4 miljoen naar 2,52 miljoen en de arbeidersklasse kreeg een meerderheid in alle stedelijke kiesdistricten. Niet alleen de sociale onrust was een reden voor de invoering van deze *Second Reform Act*, ook wat Acemoglu en Robinson omschrijven als *Political Party Competition* was een reden. In 1866 stelde de conservatieve leider Benjamin Disraeli (1804-1881) kiesrechtuitbreiding voor. Na een aantal aanpassingen werd het voorstel aangenomen.

---

²² Zwager, *De motivering van het algemeen kiesrecht*, 88.

²³ Acemoglu en Robinson, 'Why Did the West Extend the Franchise?', 1183.

²⁴ Ibidem, 1183.

²⁵ S. Lee, *Aspects of British Political History, 1815–1914* (London 1994) 137.

²⁶ G. Searle, *Entrepreneurial Politics in Mid-Victorian Britain* (Oxford 1993) 225.

Vervolgens moedigde Disraeli de nieuwe stemgerechtigden aan om conservatief te stemmen. Succesvol was dit niet, want in 1868 verloren de conservatieven de verkiezingen.²⁷

In 1884 volgde de *Third Reform Act*. Het gevolg was dat 60% van de mannen kiesrecht kreeg. Daarnaast werden het platteland en de middelgrote steden aan elkaar gelijk gesteld, wat betreft de grootte van de kiesdistricten en de voorwaarden voor het individuele kiesrecht. Het hebben van een bepaald bezit bleef echter een voorwaarde om te mogen stemmen.²⁸ Wederom was sociale onrust een reden voor de invoering van de *Third Reform Act*.²⁹ Uiteindelijk werd het algemeen kiesrecht in 1918 ingevoerd.

De invoering van het vrouwenkiesrecht sluit aan bij de verklaring die Acemoglu en Robinson in hun studie omschrijven als *The Enlightenment*. De invoering van het vrouwenkiesrecht in 1918, en de uitbreiding daarvan in 1928, wijten zij aan de veranderende maatschappelijke houding ten opzichte van vrouwen. Deze verandering werd met name veroorzaakt door de belangrijke rol die vrouwen speelden tijdens de Eerste Wereldoorlog.³⁰ Dat vrouwenkiesrecht werd ingevoerd na de Eerste Wereldoorlog sluit ook aan bij de verklaring van Toke S. Aidt, Jayasri Duttab en Elena Loukoianovac.³¹

1.3 Deelconclusie

In dit hoofdstuk is getracht een antwoord te geven op welke verklaringen er bestaan voor de argumenten voor kiesrechtuitbreiding. Er kan geconcludeerd worden dat in zowel Engeland als Frankrijk het kiesrecht werd uitgebreid uit angst voor of als gevolg van sociale onrust, opstanden of revolutie. In Engeland vond kiesrechtuitbreiding plaats in 1832 uit angst dat de Julirevolutie van 1830 in Frankrijk zich zou uitbreiden naar Engeland, in 1867 als gevolg van sociale onrust die ontstond na economische tegenspoed en in 1884 was sociale onrust wederom een argument voor kiesrechtuitbreiding. Maar niet alleen sociale onrust, opstanden en revolutie waren argumenten voor kiesrechtuitbreiding. Ook *Political Party Competition* en *The Enlightenment* waren verklaringen voor respectievelijk de invoering van de *Second Reform Act* in 1867 en de invoering van het vrouwenkiesrecht in 1918.

In Frankrijk vond kiesrechtuitbreiding plaats in 1830 na de Julirevolutie, in 1848 na de revolutie en in 1875, nadat er sociale onrust was ontstaan als gevolg van het verlies van de Frans-Pruisische oorlog in 1870. Dat op deze momenten kiesrechtuitbreiding plaatsvond sluit

---

²⁷ Acemoglu en Robinson, 'Why Did the West Extend the Franchise?', 1188.

²⁸ Zwager, *De motivering van het algemeen kiesrecht*, 98.

²⁹ Acemoglu en Robinson, 'Why Did the West Extend the Franchise?', 1184.

³⁰ Ibidem, 1886.

³¹ Aidt, Duttab en Loukoianovac, 'Democracy comes to Europe', 452.

aan bij de verklaring dat sociale onrust, opstanden en revolutie leiden tot kiesrechtuitbreiding. Acemoglu en Robinson beargumenteren dat er in Frankrijk echter geen sprake was van *Political Party Competition*. Orleanisten en Legitimisten vormden gescheiden fracties in het monarchistische kamp en bij de Republikeinen. Zij waren weliswaar democratisch, maar ze waren geen voorstander van algemeen kiesrecht in 1848. Toen de monarchie instortte, moesten deze groepen instemmen met de eisen van de revolutionaire bevolking en vielen er weinig stemmen te winnen onder de bevolking.³²

In de volgende hoofdstukken is ingegaan op waar het in deze scriptie daadwerkelijk om draait, namelijk de vraag welke invloed Nederlandse en Belgische christelijke politieke partijen hebben gehad op de uitbreiding van het kiesrecht. Toch is het van belang om de argumenten voor kiesrechtuitbreiding, die zijn benoemd in dit hoofdstuk, voor ogen te houden.

---

³² Acemoglu en Robinson, 'Why Did the West Extend the Franchise?', 1189.

2. De Nederlandse protestantse partijen en het kiesrechtvraagstuk

Sinds de Kieswet van 1850 was Nederland verdeeld in verschillende kiesdistricten. Doordat de Grondwet van 1848 bepaalde dat elke 45.000 inwoners door een afgevaardigde werden vertegenwoordigd, nam het aantal Kamerleden door de bevolkingsgroei gestaag toe. Een Kamerlid werd gekozen wanneer hij de absolute meerderheid in een kiesdistrict kreeg. Om te mogen stemmen moest er een bepaald bedrag aan belasting worden betaald. Bij de grondwetsherziening van 1887 werd het aantal Kamerleden vastgesteld op 100.

In Nederland waren er aan het eind van de negentiende eeuw verschillende politieke partijen met een uitgesproken protestants karakter. De twee bekendste partijen waren de ARP, opgericht in 1879, en de CHU, opgericht in 1908. De CHU is ontstaan uit een breuk met de ARP. Over deze breuk zal verderop in dit hoofdstuk dieper worden ingegaan. Tevens geeft dit hoofdstuk antwoord op de vraag hoe protestantse partijen in Nederland zich verhielden tot het kiesrechtvraagstuk. Om een antwoord te geven op deze vraag zijn de ARP en de CHU met elkaar vergeleken en is gekeken welke standpunten zij hadden met betrekking tot kiesrechtuitbreiding en de invoering van het algemeen kiesrecht. Daarnaast is onderzocht welke invloed zij hebben gehad op de uitbreiding van het kiesrecht. Tot slot is er, per partij in een aparte paragraaf aandacht besteed aan hoe ze zich verhielden tot het vrouwenkiesrecht.

2.1 De Anti-Revolutionaire Partij en het kiesrechtvraagstuk

In deze paragraaf is ingegaan op hoe de grootste protestantse partij van Nederland, de ARP, zich gedurende de periode 1880-1918 verhiel tot het kiesrechtvraagstuk. Hierbij is een belangrijke rol weggelegd voor de partijleider van de ARP, Abraham Kuiper (1837-1920) en de leider van de ARP-Tweede Kamerfractie Alexander de Savornin Lohman (1837-1924). Het was onenigheid tussen deze twee mannen over het kiesrechtvraagstuk die een scheuring binnen de partij teweeg bracht. Ook gaan we zien van welk soort kiesrecht de ARP voorstander was en hoe zij hieraan invulling probeerde te geven. Het belangrijkste aspect is of er aan het eind van deze paragraaf antwoord kan worden gegeven op de vraag welke invloed de ARP heeft gehad op de uitbreiding van het kiesrecht.

2.1.1 De periode 1880-1893

Sinds 1872 drongen de antirevolutionairen aan op kiesrechtuitbreiding. Het volk moest vertegenwoordigd worden door natuurlijke hoofden, die niet optraden als geldbezitters, maar als tolken en beschermers van dat deel van de bevolking, dat aan hun zorg werd toevertrouwd. Niet geldbezit, maar de sociale positie was bepalend, en wie er zat, zat er niet voor zichzelf,

maar als vertegenwoordiger van een organisch volksdeel.³³ Op de vraag hoe de Nederlandse burgerij aan een representatie uit eigen hoofde kon worden geholpen, was het antwoord het verlenen van kiesrecht aan gezinshoofden. Het is dan ook begrijpelijk dat Kuyper met zijn organische visie op de maatschappij, zich verzette tegen een kiesrecht dat werd toegewezen aan individuen. De organische visie op de maatschappij hield in dat de samenleving niet was opgebouwd uit individuen, maar uit gemeenschappen. Het individuele kiesrecht werd gezien als een uiting van het individualisme dat een verderfelijke invloed had op de maatschappij.³⁴

Begin 1879 schreef Kuyper het laatste artikel van zijn antirevolutionaire beginselprogramma. In april 1879 werd deze tijdens een vergadering voorgelegd aan de antirevolutionaire kiesverenigingen. Dat is de datum waarop de ARP, de eerste politieke partij van Nederland, werd opgericht. Unaniem aanvaardden de aanwezigen het antirevolutionaire beginselprogramma.³⁵ De benaming ‘antirevolutionair’ verwees naar de principiële afwijzing van de ideeën van de Verlichting en de Franse Revolutie.³⁶ Vanaf het eerste moment werd in het beginselprogramma van de ARP aandacht besteed aan het kiesrechtvraagstuk. In art. 2 werd het beginsel van volkssoevereiniteit verworpen.³⁷ Dit betekende echter niet de afwijzing van volksinvloed. Integendeel, de ARP verlangde ‘bevestiging van den rechtmatige volksinvloed, die, krachtens den zedelijken band tusschen kiezers en gekozenen, door de Staten-Generaal, naar eisch van onze historie op het staatsgezag wordt uitgeoefend’.³⁸ In art. 11 werd de eis gesteld dat het aantal kiesgerechtigden zou worden uitgebreid: ‘Opdat de Staten-Generaal in de natie wortelen; het volk niet slechts in naam vertegenwoordigen; en in hun saamstelling niet langer een krenking van het recht der minderheden opleveren; eischt zij de invoering van een ander kiesstelsel’.³⁹ In afwachting van de invoering van een ander kiesstelsel, wilde de ARP een verlaging van de census, die voor het verkrijgen van het kiesrecht was vastgesteld. Dit verzet tegen het ‘Mammon-kiesrecht’ was één van de elementen van de strijd voor de emancipatie van de ‘kleine luyden’: de gereformeerde boeren, middenstanders, arbeiders en lage ambtenaren. Rond 1880 had namelijk slechts 12,3% van de mannen van 23 jaar en ouder kiesrecht, dit komt neer op 122.481 mannen.⁴⁰

---

³³ J.W. Sap, ‘Protestantisme en democratie: De strijd voor algemeen kiesrecht’, in: H.J. van de Streek, *Christelijke politiek en democratie* (Den Haag 1995) 39-67, aldaar 60.

³⁴ C. Verkerk-Vegter, *Dr. Abraham Kuyper en het huisgezin* (Apeldoorn 1987) 1.

³⁵ R. Janssens, ‘Antirevolutionaire organisatievorming 1871-1879’, in: G. Harinck, R. Kuiper en P. Bak, *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* (Hilversum 2001) 53-72, aldaar 71-72.

³⁶ F. Wielenga, *Geschiedenis van Nederland: Van Opstand tot heden* (Amsterdam 2014) 243.

³⁷ A. Kuyper, *Ons Program* (Amsterdam 1878) 1.

³⁸ I. Lipschits, *De protestants-christelijke stroming tot 1940* (Deventer 1977) 30.

³⁹ Kuyper, *Ons Program*, 3.

⁴⁰ Lipschits, *De protestants-christelijke stroming*, 13.

In 1883 werd door het conservatief-liberale kabinet-Heemskerk (1883-1888) de Staatscommissie-Heemskerk ingesteld. Deze commissie kreeg de opdracht om te onderzoeken welke bepalingen in de Grondwet herzien moesten worden. Daartoe behoorden ook bepalingen inzake het kiesrecht. De pogingen van minister Heemskerk om de grondwetsherzieningen tot stand te brengen, liepen stuk op het ‘non possumus’ (wij kunnen niet) van de confessionele partijen. Zolang subsidiering van het bijzonder onderwijs werd afgewezen, weigerden de antirevolutionairen, maar ook de katholieken, iedere medewerking aan een grondwetsherziening.⁴¹ In ruil voor de liberale verklaring dat de grondwet subsidie voor het christelijke onderwijs niet uitsloot, gingen de confessionelen in 1887 akkoord met de grondwetswijziging, die een sterke kiesrechtuitbreiding mogelijk maakte.⁴² Door deze grondwetswijziging kwam het kiesrecht toe aan mannen die kenmerken van geschiktheid en welstand bezaten. Geen uitsluitingsbepaling, maar positieve kenmerken als vereisten om het kiesrecht te krijgen. Het was een uiterst elastische formulering, waardoor het artikel als ‘caoutchoucartikel’ bekend kwam te staan.⁴³

De precisering van deze kenmerken kon het parlement in kieswetten bepalen. Wel leidde de Grondwet direct tot een uitbreiding van het aantal kiezers. In 1890 had 26,8% van de mannen van 23 jaar en ouder het kiesrecht, dit komt neer op 295.570 mannen. In een artikel uit *De Standaard*, het antirevolutionaire dagblad, komt naar voren hoe de ARP zich verhiel tot het kiesrechtsartikel in de Grondwet.

‘De antirevolutionaire partij behoort inzake kiesrecht niet tot de *satisfiers*. [...] *Census* blijft de grondzuil waar dit kunstwerk van wetgevende architectonie op rust. [...] Geld is en blijft dus de enige grondslag waarop ons kiesrecht steunt. [...] ‘Hoofden van huisgezinnen’ moet en zal ons organisch en zedelijk uitgangspunt blijven.’⁴⁴

2.1.2 De periode 1894-1900

De ARP bleef de jaren daarna vasthouden aan het gezinshoofdenkiesrecht. Dit blijkt uit het verkiezingsprogramma van 1888: ‘Herziening van het Grondwetsartikel, regelende het kiesrecht, door alleen aan gezinshoofden (mits natuurlijk geen vrouwen) het kiesrecht toe te kennen.’⁴⁵

---

⁴¹ A.P. Venema, *Abraham Kuiper en het vraagstuk van arbeid* (Amsterdam) 25.

⁴² Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 253.

⁴³ A. van Kessel en J. Ramakers, ‘Een wapen in de strijd tegen de machten van het behoud’, in: A.W. Heringa en J. Schinkelshoek, *De stembus: Honderd jaar algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging 1917-2017* (Den Haag 2017) 19.

⁴⁴ *De Standaard*, *Kiesrecht*, 9 december 1887.

⁴⁵ A. Kuiper, *Program voor de stembus van 1888* (Amsterdam 1888) 2.

Er ontstond echter discussie binnen de ARP over het kiesrechtvraagstuk toen de liberale minister Johannes Tak van Poortvliet (1839-1904) zijn wetsontwerp voor een nieuwe kieswet presenteerde. In dit wetsontwerp werden als kenmerken van geschiktheid het kunnen lezen en schrijven vereist. Ook diende men in het eigen onderhoud en in dat van zijn gezin te kunnen voorzien. Hoewel er met dit voorstel nog geen sprake was van algemeen kiesrecht, vonden velen in de Tweede Kamer dit veel te ver gaan. De scheidslijn liep dwars door de ARP, en andere partijen, heen.⁴⁶ Kuyper was een voorstander van dit wetsvoorstel. Hij zag duidelijk dat de kracht van de ARP in ‘het volk achter de kiezers’ lag en het is dus niet verwonderlijk dat hij er naar streefde dat volk kiesrecht te geven.⁴⁷ Het bezwaar van zijn tegenstanders in de partij, met Lohman voorop, was dat de democratische richting zou aansturen op een vorm van volkssoevereiniteit, één van de grondbeginselen van de Franse Revolutie. Na aanneming van een voor de regering onaanvaardbaar amendement, trok Tak zijn wetsontwerp in en de Tweede Kamer werd ontbonden.⁴⁸ De verkiezingsstrijd die volgde, stond volledig in het teken van de strijd tussen Takkianen en anti-Takkianen. De Takkianen waren voor het wetsvoorstel en de anti-Takkianen waren tegen het wetsvoorstel. Het ging bij de stembus niet meer om politieke kleur, maar om kiesrechtuitbreiding.⁴⁹

De controverse tussen Lohman en Kuyper kwam tot een hoogtepunt bij de verkiezingscampagne van 1894. Tijdens een deputatenvergadering werd er een resolutie aangenomen waarin positie werd gekozen tegen ‘het conservatisme van alle gading’ en voor het streven ‘naar finale kiesrechtuitbreiding’.⁵⁰ In 1917 erkende Kuyper dat het voorstel van Tak niet in overeenstemming was met het idee van gezinshoofdenkiesrecht, maar dat Tak met een voorstel kwam dat niet vijandig stond tegenover wat de ARP verlangde.⁵¹

De Tweede Kamerverkiezingen van 1894 werden gewonnen door de Anti-Takkianen. Na de verkiezingen werd het conservatief-liberale kabinet-Roëll (1894-1897) gevormd. Deze keer was het de taak aan minister Samuel van Houten (1837-1930) om een nieuwe kieswet te ontwerpen. Hij was voorstander van kiesrechtuitbreiding, maar hield vol dat alleen zij die een productieve bijdrage leverden aan de maatschappij, recht hadden op politieke inspraak. Het wetsontwerp-Van Houten bevatte een ingenieus stelsel van vier categorieën ter vaststelling van de vereiste geschiktheid en maatschappelijke welstand: zij die een aanslag van één van de

---

⁴⁶ J.W. Sap, ‘Protestantisme en democratie’ 63.

⁴⁷ De Standaard, *De intrekking der kieswet*, 17 maart 1894.

⁴⁸ Handelingen der Tweede Kamer, 1893-1894, 47ste vergadering, 9 maart 1894, 990.

⁴⁹ N. Japikse, *Staatkundige geschiedenis van Nederland van 1887-1917* (Leiden 1918) 467.

⁵⁰ J.A. de Wilde en C. Smeenk, *Het volk ten baat: De geschiedenis van de A.R.-partij* (Groningen 1949) 154-155.

⁵¹ A. Kuyper, *Antirevolutionaire Staatskunde, Deel II: de toepassing* (Kampen 1917) 9.

directe belastingen ontvingen en hadden betaald, zij die bepaalde huur betaalden of een vaartuig van bepaalde inhoud bewoonden, zij die in dienstverband een zeker inkomen verwierven en zij die 100 gulden in de grootboeken van de nationale schuld inlegden of 50 gulden op de Rijkspostspaarbank hadden.⁵² Daarnaast werd de stemgerechtigde leeftijd verhoogd naar 25 jaar.⁵³ Bij de behandeling van het wetsontwerp zei Kuiper:

‘Wij blijven krachtens ons beginsel bereid op den weg van grondwetsherzieningen op te gaan, zoodra dit leiden kan tot het opnemen in de Grondwet van hetgeen met onze beginselen niet in strijd is. Tegenover een ontwerp als dit nemen wij neutraliteit in acht – edoch eene neutraliteit niet met sympathie, maar veeler met antipathie.’⁵⁴

In het debat over dit wetsvoorstel komt ook naar voren hoe de ARP zich aan het eind van de negentiende eeuw verhiel tot vrouwenkiesrecht. Tegen de door het kabinet voorgestelde bepaling ‘de aanslag der vrouw in de Rijks directe belastingen geldt voor hare man; die eener weduwe voor haar eenigen of oudsten inwonende zoon’ had de ARP geen bezwaar, omdat vanuit hun beginsel onder gezinshoofdenkiesrecht ook weduwen vielen. Kuiper stelde dat dit voorstel niets met vrouwenkiesrecht te maken had. De weduwe kreeg geen kiesrecht als vrouw, maar als hoofd van het gezin. De zoon oefende vervolgens het kiesrecht uit, omdat de weduwe volgens de Grondwet niet tot de stembus werd toegelaten.⁵⁵ Op 19 juni 1896 werd er gestemd over het wetsontwerp-Van Houten. Acht anti-Takkaianse ARP Kamerleden stemden voor en zeven Takkaianse ARP-Kamerleden stemden tegen. Het wetsvoorstel werd met 56 tegen 43 stemmen aangenomen.⁵⁶

2.1.3 De periode 1901-1918

De verkiezingen van 1901 werden een groot succes voor de ARP. De partij behaalde vierentwintig zetels en had samen met de andere confessionele partijen een meerderheid van achtenvijftig zetels. Na de verkiezingen droeg de koningin Kuiper de vorming van een nieuw kabinet op. Het kabinet steunde op antirevolutionairen en katholieken. Wat opvalt, is dat in het verkiezingsprogramma voor de verkiezingen van 1901 het volgende werd geschreven over het kiesrechtvraagstuk:

---

⁵² D.J. Elzinga, *Het Nederlandse kiesrecht* (Deventer 1997) 5.

⁵³ T. van der Meer, S. van Schuppen en S. Veen, *De SDAP en de kiesrechtstrijd: De ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie 1894-1913* (Amsterdam 1981) 23-24.

⁵⁴ Handelingen der Tweede Kamer, 1895-1896, 57ste vergadering, 13 mei 1896, 1086.

⁵⁵ De Beaufort et al, *Tussen geschiktheid en grondrecht*, 197.

⁵⁶ Handelingen der Tweede Kamer, 1895-1896, 77ste vergadering, 19 juni 1896, 1501.

‘Het ditmaal niet opkomen voor Grondwetsherziening beteekent in het minst niet, dat de Antirevolutionaire partij zich neerlegt bij de thans geldende Kieswet. [...] Maar zij weigert in het kielzog der Sociaaldemocraten te varen, die de soevereiniteit Gods door de Volkssoevereiniteit verdringen willen.

Tijdens het kabinet-Kuyper (1901-1905) hebben er geen grote wijzigingen plaatsgevonden in de Kieswet. Ton van der Meer noemde deze regeringsperiode van het kabinet-Kuyper in zijn studie *De SDAP en de kiesrechtstrijd*, bijzonder improductief. Alleen de gelijkstelling van het bijzonder onderwijs aan het openbare schein het ministerie te interesseren.⁵⁷ Dit werd ook duidelijk in de verkiezingsuitslag van 1905. De ARP verloor maar liefst negen zetels. Het kabinet-Kuyper werd opgevolgd door het minderheidskabinet-De Meester, een coalitie tussen liberalen en vrijzinnige democraten met gedoogsteun van de sociaaldemocraten.

Nog tijdens het kabinet-Kuyper had het Centraal Comité van de ARP besloten een kiesrechtnota aan de orde te stellen. De kiesrechtnota wees Kuypers gezinshoofdenkiesrecht niet af, maar koos er evenmin voor. In de nota werd het voorstel gedaan om in het ‘program van beginselen’ het principe te formuleren, waarvan een regeling van het kiesrecht in antirevolutionaire zin diende uit te gaan. De kiesverenigingen wilden een concrete uitwerking. Het liberale kabinet-De Meester was van plan het kiesrecht te regelen, mogelijk door een blanco-artikel in de grondwet voor te stellen. Aanvaarding van dit voorstel zou betekenen dat het kiesrechtvraagstuk via gewone wetgeving kon worden geregeld. In dat geval diende de antirevolutionairen een voorstel te hebben dat als alternatief zou kunnen worden ingediend. Bovendien moest de ARP nu met een voorstel komen, want het kabinet-De Meester was een minderheidskabinet en dus in beginsel instabiel.

Over hoe het kiesrecht precies vorm moest krijgen was verdeeldheid binnen de partij. Tweede Kamerlid Hendrik Seret (1845-1912) had nooit ingezien wat er zo antirevolutionair was aan het gezinshoofdenkiesrecht en oud-Tweede Kamerlid Jan Fabius (1848-1924) was hier vanaf het begin al tegenstander van geweest, omdat het volgens hem individueel van aard was. Tweede Kamerlid Theo Heemskerk (1852-1932) bestreed dat er geen verschil bestond tussen algemeen kiesrecht en gezinshoofdenkiesrecht. Algemeen kiesrecht was volgens hem gebaseerd op volkssoevereiniteit, terwijl het gezinshoofdenkiesrecht niet uitging van het individu. Op de comitévergadering van 31 januari 1906 bleef dit standpunt van Heemskerk tegenover de opinie van Fabius en Seret staan.⁵⁸

---

⁵⁷ Van der Meer et al, *De SDAP en de kiesrechtstrijd*, 57.

⁵⁸ G. Harinck, ‘De Antirevolutionaire Partij 1905-1918’, in: G. Harinck, R. Kuiper en P. Bak, *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* (Hilversum 2001) 123156, aldaar 129-130.

Op 29 april 1907 werd een deputatenvergadering belegd die volledig in het teken stond van het kiesrechtvraagstuk. Deze vergadering bestond uit een schema van acht vragen en antwoorden inzake het kiesrechtvraagstuk. Hierin werd uitgelegd dat de ARP een positief voorstel diende te hebben in verband met een mogelijk kabinetsvoorstel tot herziening van het mogelijk blanco-artikel in de grondwet. Het kiesrecht werd in het schema omschreven als een ‘attribuut’, niet als een natuurlijk recht; het algemeen kiesrecht werd afgewezen. Daar tegenover werd een organische staatsopvatting verdedigd:

‘Het gezag in de staat komt van God, die den staat als organisme schiep. Het volk is geen hoop zielen op een stuk grond, maar bestaat uit organisch in elkaar gegroeide ledematen en cellen van dit organisme. Zullen dus niet de individuen, maar zal het organisch bestaand volk vertegenwoordigd zijn.’⁵⁹

Het hierover opgemaakte kiesrechtrapport werd op de vergadering van het Centraal Comité aan de vooravond van de deputatenvergadering van 17 oktober 1907 door het Comité aanvaard. Het acht-punten-plan (Bijlage) werd in de vorm van een resolutie ter goedkeuring aan de deputaten voorgelegd en zij schaarden zich allemaal achter de resolutie.⁶⁰ De vraag of naast mannen ook vrouwen tot het kiesrecht konden worden geroepen, stond niet ter discussie.⁶¹ Kuyper noemde tijdens de twee deputatenvergaderingen het woord ‘weduwe’ zelfs niet.⁶²

Tot de invoering van het blanco-artikel zou het echter niet komen, want voordat hier overeenstemming over werd bereikt door het kabinet, werd in december 1907 de oorlogsbegroting met 53 tegen 38 stemmen verworpen en diende het kabinet haar ontslag in. Onder leiding van Heemskerk trad in februari, nog voor de nieuwe verkiezingen, het nieuwe rechtse minderheidskabinet-Heemskerk (1908-1913) aan. Eén van haar eerste daden was het intrekken van de wetsvoorstellen tot grondwetherziening en het blanco-artikel was hiermee voorgoed van de baan.⁶³ In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1909 werd de ‘Invoering van het Gezinshoofdenkiesrecht’ het eerst programmapunt.⁶⁴ De Tweede Kamerverkiezingen werden een succes voor de ARP. De partij won tien zetels en kwam

---

⁵⁹ Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (hierna: HDCNP), Archief Antirevolutionaire Partij (hierna: AARP), coll.nr. 052.1, *Deputatenvergaderingen*, 29 april 1907.

⁶⁰ De Wilde en Smeenk, *Het volk ten baat*, 234.

⁶¹ J.W. Sap, ‘Protestantisme en democratie’. 104-105.

⁶² HDCNP, AARP, coll.nr. 052.1, *Deputatenvergaderingen*, 29 april 1907/17 oktober 1907.

⁶³ P.J. Oud, *Honderd jaren: Hoofdzaken der Nederlandsche staatkundige geschiedenis 1840-1940* (Assen 1946) 208.

⁶⁴ A. Kuyper, *Program van actie 1909* (Utrecht 1909) 1.

daarmee op vijftientig, waardoor ze samen met de christelijke partijen een meerderheid, en met de katholieken een coalitie vormden.

In maart 1910 werd door het kabinet-Heemskerk een staatscommissie ingesteld. Deze commissie moest adviseren over kiesrechtuitbreiding en over het onderwijsartikel. De commissie bracht in mei 1912 een advies uit, maar kon niet met een sluitend advies komen. In 1913 kwam het kabinet-Heemskerk met een voorstel het kiesrecht uit te breiden in de geest van het gezinshoofdenkiesrecht, aangevuld met een kiesrecht voor mannen in het bezit van een onafhankelijke maatschappelijke positie. Vrouwen kwamen in het voorstel niet voor, ook weduwen niet. Het voorstel verdween echter, samen met het kabinet.⁶⁵ Net als het kabinet-Kuyper (1901-1905) slaagde ook het kabinet-Heemskerk (1908-1913) er niet in om het gezinshoofdenkiesrecht in te voeren en dit vast te leggen in een nieuwe kieswet.

Het kabinet-Heemskerk werd opgevolgd door het liberale kabinet-Van der Linden (1913-1918). In 1917 kwam in de Nederlandse politiek in grote eendrachtigheid een fundamentele grondwetswijziging tot stand.⁶⁶ Het kabinet besloot in haar regeringsperiode zowel de schoolstrijd als het kiesrechtprobleem tot een einde te brengen. Het kabinet-Van der Linden was een minderheidskabinet wat in beginsel instabiel was, maar door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was het vast in het zadel komen te zitten. Nationale eenheid stond voorop en politieke partijen werd opgeroepen om hun geschillen bij te leggen en gezamenlijk een oplossing te zoeken. Beide wetsontwerpen werden door beide kamers zonder oppositie van enige betekenis aangenomen. Ook de ARP stemde vrijwel unaniem voor. De ARP had allerlei bezwaren tegen de invoering van met name het passief vrouwenkiesrecht, maar stapte daar uiteindelijk overheen, omdat de al jaren felbegeerde gelijkstelling van het onderwijs anders weer opnieuw in het water zou vallen.⁶⁷ De invoering van het actief vrouwenkiesrecht zou worden overgelaten aan de wetgever en werd niet in de Grondwet opgenomen.

2.1.4 De ARP en het vrouwenkiesrecht

Het voorstel van het kabinet-Heemskerk uit 1913 riep in de antirevolutionaire kringen tegengestelde reacties op. Het was duidelijk wat men niet wilde, maar wat wilde men wel? Een eensluidend alternatief ontbrak; men wenste algemeen en ‘organisch kiesrecht’, maar over welke plaats de vrouw in dit stelsel moest innemen, verschilden de standpunten. ARP Eerste Kamerlid Herman Bavinck (1854-1921) liet zich als één van de weinige antirevolutionaire

---

⁶⁵ H.J. van de Streek, ‘Politieke emancipatie van vrouwen in de ARP 1917-1953’, in: Utrechtse Historische Cahiers, *Instituut voor Geschiedenis der Rijksuniversiteit Utrecht, Jaargang 9, Nr.1* (Utrecht 1988) 10.

⁶⁶ Wielenga, *Geschiedenis van Nederland*, 277.

⁶⁷ Van de Streek, ‘Politieke emancipatie van vrouwen’, 11.

politici positief uit over het vrouwenkiesrecht. Naar zijn mening had de vrouw zich sinds de Industriële Revolutie steeds meer een plaats in het beroepsleven verworven. Het vrouwenkiesrecht was een consequentie van de veroveringen die de vrouw sinds ongeveer 1850 op het terrein van het openbare leven had behaald. In deze woorden van Bavinck komt *The Enlightenment* naar voor als argument voor kiesrechtuitbreiding. Bavinck was er tevens van overtuigd, dat de Bijbel zich niet tegen het vrouwenkiesrecht verzette, al erkende hij wel dat de roeping van de vrouw in de eerste plaats in huwelijk en moederschap was gelegen.⁶⁸ In het *Program van beginselen* van 1918 werd het vrouwenkiesrecht nog steeds verworpen: ‘Krachtens beginsel verwerpt de partij stemdwang en wraakt zij een Staatkundig vrouwenkiesrecht. Het kiesrecht der weduwen volgde vanzelf uit het kiesrecht der Gezinshoofden.’⁶⁹

In 1919 greep de vrijzinnig democraat Henri Marchant (1869-1956) de mogelijkheid aan om het actief vrouwenkiesrecht te realiseren. Daarvoor diende hij een initiatiefvoorstel in. Dit wetsvoorstel werd op 9 mei 1919 door de Tweede Kamer aangenomen met 64 tegen 10 stemmen. Van de 10 tegenstemmen waren er 8 van de ARP-fractie.⁷⁰ Op 10 juli 1919 werd het wetsvoorstel ook in de Eerste Kamer aangenomen met 34 tegen 5 stemmen. Van de 5 tegenstemmen waren er drie van de ARP. Drie andere ARP-leden stemden wel voor.⁷¹ De laatste poging van de ARP om het algemeen kiesrecht nog enigszins om te buigen richting het gezinshoofdenkiesrecht, werd gedaan door ARP Tweede Kamerlid Victor Rutgers (1877-1945).

‘Wordt op de lijst bij hunnen naam aangeteekend, dat een andere kiezer door hen is gemachtigd om voor hen het kiesrecht uit te oefenen en kunnen bovendien één of twee andere kiezers als plaatsvervangende gemachtigden op de lijst worden vermeld.’⁷²

Zijn amendement werd met 64 tegen 14 stemmen verworpen. De gehele ARP-fractie en één CHU-er stemden voor het amendement.⁷³ Toen zowel het algemeen mannen- als vrouwenkiesrecht in 1922 wettelijk in de grondwet werden verankerd, stemde de gehele ARP-

---

⁶⁸ H.J van de Streek en M. Quak, ‘70 jaar vrouwenkiesrecht en de christendemocratie’, in: *Christen democratische verkenning*, nr.11 (Den Haag 2013) 482-492, aldaar 484.

⁶⁹ ARP, *Program van beginsel* (Amsterdam 1918) 1.

⁷⁰ Handelingen der Tweede Kamer, 1918-1919, 92ste vergadering, 9 mei 1919, 2248.

⁷¹ Handelingen der Eerste Kamer, 1918-1919, 40ste vergadering, 10 juli 1919, 589.

⁷² Handelingen der Tweede Kamer, 1921-1922, 106de vergadering, 7 september 1921, 2906.

⁷³ *Ibidem*, 2913.

fractie, met uitzondering van Chris Smeenk (1880-1964), tegen. De uitslag was 68 stemmen voor en 16 stemmen tegen, twaalf tegenstemmen kwamen van de ARP.⁷⁴

2.2 De Christelijk-Historische Unie en het kiesrechtvraagstuk

In deze paragraaf is ingegaan op hoe de CHU zich in de periode 1894-1918 verhiel tot het kiesrechtvraagstuk. Dit geeft inzicht in hoe twee protestantse partijen toch verschillende standpunten hadden over kiesrechtuitbreiding en algemeen kiesrecht. Op welke manier verschilde de CHU dan van de ARP en welke invloed heeft de CHU gehad op kiesrechtuitbreiding en de invoering van het algemeen kiesrecht? Ook wordt zichtbaar dat er binnen de CHU sprake was van verschillende inzichten over kiesrechtuitbreiding, het algemeen kiesrecht en vrouwenkiesrecht.

2.2.1 De periode 1894-1900

De CHU is in beginsel ontstaan uit een breuk met de ARP. Deze breuk vond plaats onder leiding van Lohman. De kern lag in Lohmans bezwaar tegen een éénhoofdig partijleiderschap, waarbij de partijorganisatie, de pers en de Kamerfractie in dienst stonden van Kuyper. Lohman wenste een systeem, waarbij de politiek geleid werd door hen die op praktisch terrein gezamenlijk daartoe geroepen waren, c.q. de Tweede Kamerfractie. Kuypers systeem kwam er echter op neer dat de uiteindelijke beslissingen berustte bij hem en dat ook de ARP-Kamerleden een instrument moesten zijn van de in Kuyper belichaamde partijbedoelingen.⁷⁵ De druppel die de emmer deed overlopen was het eerder besproken wetsontwerp van minister Tak. Er is bekend hoe de ARP zich verhiel tot dit wetsvoorstel, maar hoe verhiel Lohman en zijn volgelingen zich dit voorstel?

Door het wetsvoorstel van minister Tak zou het aantal kiesgerechtigden stijgen van ongeveer 300.000 naar 800.000. Lohman en zijn aanhangers, de conservatieven binnen de ARP, verzetten zich tegen dit voorstel. Tijdens de behandeling van het wetsontwerp zei een medestander van Lohman, Gerard Beelaerts van Blokland (1843-1897): ‘Het algemeen kiesrecht onderstelt een sterk gezag, een gezag sterker dan wij in Nederland gewoon zijn. Gezag en vrijheid, beiden worden door de toepassing van de beginselen van dit wetsontwerp op eene te zware proef gesteld’.⁷⁶ Lohman vond de steun van Kuyper aan het wetsvoorstel te radicaal. Het voornaamste bezwaar van Lohman was dat deze ‘democratische richting’ zou aansturen op een vorm van volkssoevereiniteit, één van de beginselen van de Frans Revolutie, die strijdig

---

⁷⁴ Handelingen der Tweede Kamer, 1921-1922, 30ste vergadering, 1 december 1921, 797.

⁷⁵ H. van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie 1908-1980* (Leiden 1988) 19.

⁷⁶ Handelingen der Tweede Kamer, 1892-1893, 86ste vergadering, 3 augustus 1893, 1718.

was met antirevolutionaire principes. Daarnaast verweet hij Kuyper dat zijn steun aan het wetsvoorstel van Tak in strijd was met het altijd door de ARP beleden beginsel van organisch kiesrecht. Lohman beschuldigde Kuyper ook van verraad van de antirevolutionaire beginselen; Kuyper zou electorale overwinningen hoger stellen dan het Evangelie. Volgens Lohman had de ARP ‘mannen niet door het Woord en den Geest willen bekeeren, maar door de drang van de stembus.’⁷⁷

Na de verkiezingen van 1894 was de antirevolutionaire Kamerclub verdeeld in acht anti-Takkianen (Lohman) en zeven Takkianen (Kuyper). Omdat er nog geen sprake was van een eigen partij werden de Lohmannianen gezien als een stroming binnen de ARP. Omdat het wetsontwerp van Tak van de baan was, was het in 1896 de taak aan Van Houten om een wetsontwerp te schrijven voor een nieuwe kieswet. Tijdens de behandeling op 19 mei 1896 zei Lohman het volgende over het wetsontwerp: ‘Aan het tot stand komen van deze wet hoop ik loyaal mede te werken; zoolang zij blijft binnen de grenzen van de Grondwet accepteer ik ze met of zonder correctieven en met eenige duizenden kiezers meer of minder’.⁷⁸

Nadat er nog verschillende amendementen in behandeling waren genomen, werd er op 19 juni 1896 gestemd over het wetsontwerp. Van de vijftien ARP Kamerleden stemden de acht anti-Takkianen voor het wetsvoorstel en de zeven Takkianen stemden tegen. Het wetsvoorstel werd met 56 tegen 43 stemmen aangenomen.⁷⁹ Tot 1896 hoopte Lohman dat er nog een hereniging plaats zou kunnen vinden met de ARP. In november 1896 werd echter een verdere stap tot scheiding genomen door de oprichting van een Commissie van Advies. Deze commissie kreeg de taak advies te geven aan de antirevolutionairen die wel het program uit 1879 aanvaardden, maar niet Kuypers leiding. Ondertussen was er al een eigen beginselprogram geschreven, waarin ook aandacht was voor het kiesrechtvraagstuk.

‘Ter ontwikkeling van het politieke leven der Natie worde zooveel mogelijk de persoonlijke en rechtstreeksche deelneming van de ingezetenen van gewest en gemeente aan hetgeen ter bevordering van de publieke zaak noodig is in de hand gewerkt. De toekenning van kiesrecht ter vorming van publieke lichamen en de inrichting van het kiesstelsel houde daarmede verband.’⁸⁰

---

⁷⁷ A.F. de Savornin-Loham, ‘Het gevaar van den toestand’, in: H. van Malsen, *Bijdragen tot de geschiedenis der Christelijk-Historische Unie, Deel 1: Leiding en splitsing der Antirevolutionaire Partij* (Den Haag 1920) 144-145.

⁷⁸ Handelingen der Tweede Kamer, 1895-1896, 58ste vergadering, 19 mei 1896, 1097.

⁷⁹ Handelingen der Tweede Kamer, 1895-1896, 77ste vergadering, 19 juni 1896, 1501.

⁸⁰ Commissie van Advies van de VAR, *Vrij-Antirevolutionairen Beginselprogram 1896* (1896) 2.

In oktober 1897 werd besloten een eigen partij op te richten. De partij noemde zich de Vrij-Antirevolutionaire Partij (VAR), antirevolutionair, maar vrij van partijtirannie en fractiediscipline.⁸¹

Interne conflicten bij verschillende partijen maakten dat er na de verkiezingen van 1897 weinig belangstelling voor het kiesrechtvraagstuk bestond. Gedurende deze kabinetsperiode werden slechts twee moties inzake algemeen kiesrecht ingediend. Beide moties kwamen van de socialist Pieter Jelles Troelstra (1860-1930): ‘De Kamer, zich in beginsel verklarende de invoering van algemeen kiesrecht, gaat over tot de orde van de dag.’⁸² De Tweede Kamer verwierp deze motie met 54 tegen 30 stemmen. Alle drie aanwezige VAR-leden stemden zonder enige toelichting tegen. Ook alle veertien aanwezige ARP-leden stemden tegen.⁸³ De tweede motie luidde: ‘De Kamer, overwegende dat definitieve regeling van het kiesrecht een noodzakelijke voorwaarde is voor sociale wetgeving.’⁸⁴ Lohman gaf bij de behandeling van deze motie de volgende toelichting:

‘Ik meen dat men moet leren steeds meer deel te nemen aan de publieke zaak. [...] Dat noem ik ware democratie, en daarop volgt dan de uitbreiding van het kiesrecht. Maar het geven van kiesrecht op zich zelf is geen ware democratie; als de mensen het niet weten te gebruiken, dan is het niets anders dan het verlenen van macht aan degenen die het best de onontwikkelde kiezers leiden, en misleiden.’⁸⁵

De motie werd met 64 tegen 20 stemmen verworpen. Alle vier aanwezige VAR-leden stemden tegen. Ook alle zestien aanwezige ARP-leden stemden tegen.⁸⁶

2.2.2 De periode 1901-1918

Ondertussen was in 1897 in Utrecht een nieuwe christelijke partij opgericht: de Christelijk-Historische Kiezersbond (CHK). De CHK verzette zich tegen de ARP, omdat die volledig zou worden overheerst door gereformeerden zonder eerbied voor de rechten van de Nederlandsche Hervormde Kerk. Na een breuk binnen de CHK voltrok zich een koerswijziging, die een weg baande voor samenwerking met de VAR. Na besprekingen die begonnen in april 1902, vergaderden de twee partijen in april 1903 afzonderlijk van elkaar. Daar werd besloten de VAR

---

⁸¹ M. ten Hooven en R. de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie* (Amsterdam 2008) 115.

⁸² Kamerstuk Tweede Kamer, 1899-1900, kamerstuknummer 120, orderstuknummer 1.

⁸³ Handelingen der Tweede Kamer, 1898-1899, 49ste vergadering, 4 mei 1899, 1002.

⁸⁴ Kamerstuk Tweede Kamer, 1900-1901, kamerstuknummer 24 orderstuknummer 5.

⁸⁵ Handelingen der Tweede Kamer, 1900-1901, 81ste vergadering, 8 mei 1901, 1700.

⁸⁶ *Ibidem*, 1705.

en de CHK samen te voegen tot een nieuwe partij: de Christelijk-Historische Partij (CHP).⁸⁷ In het *Beginselprogram 1903* werd het volgende over het kiesrechtvraagstuk vastgelegd:

‘Hoe meer de politieke ontwikkeling des volks toeneemt, hoe meer het kiesrecht tot samenstelling van politieke en administratieve colleges kan worden uitgebreid. Bij de toekenning van kiesrecht en de inrichting van het kiesstelsel behoort er voor gewaakt te worden, dat niet eenig deel der maatschappij door een andere deel worde overheerscht.’⁸⁸

Het was in deze periode dat het confessionele kabinet-Kuyper regeerde. De VAR en de latere CHP waren niet in dit kabinet vertegenwoordigd. In 1905 kwamen er gesprekken op gang over een fusie tussen de CHP en de Friese Bond. In mei 1907 werd er een conceptprogram bekend gemaakt als basis voor een mogelijke fusie. De eindversie van het ontwerp werd gepubliceerd in *De Nederland* op 1 juli 1908. Op 9 juli 1908 kwamen vertegenwoordigers van beide partijen gezamenlijk bijeen op de eerste *Algemene Vergadering van de Christelijk-Historische Unie*.⁸⁹ Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1909 deed de Christelijk-Historische Unie voor het eerst mee onder de nieuwe naam. Ondertussen was met het aanbreken van de twintigste eeuw algemeen kiesrecht door de linkerzijde onontkoombaar aan de orde gesteld. Ook de CHU moest een standpunt over het kiesrechtvraagstuk innemen. In art. 20 van haar beginselprogram omschreef de CHU haar standpunt over het kiesrechtvraagstuk als volgt:

‘De overheid oefent haar gezag uit ten goede van en daarom onder medewerking van het volk. De directe medewerking wordt het best verzekerd door het verlenen van kiesrecht aan de bij de wet aan te wijzen personen; gestreefd moet worden, dat alle kringen zooveel mogelijk tot hun recht komen en bij voorkeur de zoodanigen gekozen kunnen worden, die waarborgen bieden voor een deugdelijke vervulling van de publieke taak, waartoe zij geroepen worden.’⁹⁰

Het program bleef echter vaag over kiesrechtuitbreiding. Er leek de voorkeur voor corporatief georiënteerd, organisch kiesrecht te zijn. De uitwerking van deze gedachte was echter summier.⁹¹ Na de Tweede Kamerverkiezingen van 1909 vormden de ARP en de katholieken samen het kabinet-Heemskerk en de CHU kwam met twaalf zetels in de Tweede Kamer. Gedurende deze kabinetsperiode werd de Staatscommissie-Heemskerk ingesteld om onderzoek te doen en advies uit te brengen over kiesrechtuitbreiding en het onderwijsartikel. Er werd

---

⁸⁷ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, 35.

⁸⁸ Christelijk-Historische Partij, *Beginselprogram 1903*, (Amsterdam 1903) 2.

⁸⁹ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, 49.

⁹⁰ Christelijk-Historische Unie, *Program van Beginselen* (Amsterdam 1908) 3.

⁹¹ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, 124.

echter geen overeenstemming bereikt. Sommigen wilden dat uitsluitend aan mannelijke gezinshoofden het kiesrecht werd toegekend. Anderen waren van oordeel dat het kiesrecht aan iedereen behoorde te worden toegekend, die – hetzij man of vrouw – als hoofd van het gezin was aan te merken.⁹² Kuyper werkt deze laatste opvatting verder uit en minister Heemskerk volgde deze suggestie. Hij diende een voorstel in dat bepaalde dat de leden van de Tweede Kamer rechtsreeks gekozen zouden worden door de mannelijke ingezetenen, die de leeftijd van 25 jaar hadden bereikt en aan het hoofd stonden of zonder aan het hoofd van een gezin te staan als zelfstandige personen in de maatschappij optraden.

Lohman wees deze benadering af. Als gevolg van de sterke uitbreiding die Kuyper en Heemskerk gaven aan het begrip ‘gezinshoofd’ had volgens Lohman de antirevolutionaire kiesrecht-opvatting haar organische karakter verloren en was het praktisch gelijk geworden aan individueel kiesrecht. Lohman stond hier afwijzend tegenover.⁹³ Dit betekende echter niet dat iedereen dezelfde mening als Lohman had. Over kiesrechtuitbreiding bestonden binnen de CHU verschillende meningen.⁹⁴ Dit blijkt onder andere uit de algemene beschouwingen op 19 november 1908 waar CHU-lid Dirk de Geer (1870-1960) zich uitsprak voor algemeen kiesrecht.

‘Nu is het mijn persoonlijke maar innige overtuiging, dat het landsbelang vordert, dat dit niet meer het geval zal zijn, en dat wij nu eindelijk door een finale regeling voorgoed van kiesrechtvraagstuk, voor zoover het althans een sociaal-politiek vraagstuk geldt, verlost worden.’⁹⁵

Daarnaast stemde De Geer als enig lid van de rechterzijde in oktober 1911 voor een motie van Herman Goeman-Borgesius over de invoering van het algemeen kiesrecht. Deze motie werd met 42 tegen 37 stemmen verworpen.⁹⁶ In 1913 werd het kabinet-Heemskerk opgevolgd door het liberale kabinet-Van der Linden (1913-1918). Dit kabinet besloot in zijn regeringsperiode zowel de schoolstrijd als het kiesrechtprobleem tot een einde te brengen. Dit wilde het kabinet doen door de invoering van het algemeen kiesrecht en de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs vast te leggen in de grondwet. Wat opvalt is dat Lohman zich tijdens de behandeling van de kiesrecht kwestie uitsprak voor algemeen kiesrecht:

---

⁹² Commissie-Heemskerk, *Verslag Commissie-Heemskerk* (Den Haag 1912) 2.

⁹³ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, 153-154.

⁹⁴ C.E. Koetsverld, *Ons Program: Een toelichting op het program der Christelijk-Historische Unie* (Schoonhoven 1912) 57.

⁹⁵ Handelingen der Tweede Kamer, 1907-1908, 27ste vergadering, 19 november 1908, 589.

⁹⁶ M. van der Kaaij, *Een eenzame staatsman: Dirk de Geer (1870-1960)* (Hilversum 2012) 97.

‘De Christelijk-historische groep heeft zich verklaard vóór het voorstel-Van Houten [...] Gaat derhalve thans de Christelijk-historische groep ook met deze grondwetsherziening mede, die ons plaatst voor het zoogenaamd algemeen kiesrecht, dan blijft zij in de lijn waarin zij sedert 1886 gewandeld heeft.’⁹⁷

De vraag is echter waarom de CHU het algemeen kiesrecht nu wel verdedigde? Lohman beargumenteerde dit door op de Algemene Vergadering van de CHU te zeggen dat: ‘Van de beginselen der Franse Revolutie is het algemeen kiesrecht de noodzakelijke consequentie. Maar daarom is nog niet het omgekeerde waar, het algemeen, individueel kiesrecht behoeft niet te zijn, de uiting van de onware beginselen der Franse Revolutie’.⁹⁸ Lohman gaf hier een logische verklaring voor zijn steun aan de voorstellen van Van der Linden, maar zijn argumentatie was niet heel overtuigend. Lohman zou later toegeven dat hij alleen voor het algemeen kiesrecht was, omdat hij geen kans zag om goede scheidingsmuren op te richten tussen kiezers en niet-kiezers.⁹⁹ Er stemden 74 Kamerleden voor invoering van het algemeen kiesrecht, één Kamerlid stemde tegen. Deze tegenstem kwam van CHU-Kamerlid Johan van Idsinga (1854-1921).¹⁰⁰

2.2.3 De CHU en het vrouwenkiesrecht

De grondwet van 1917 bracht ook passief vrouwenkiesrecht met zich mee en liet de invoering van het actief vrouwenkiesrecht over aan de wetgever. Net zoals over het algemeen kiesrecht waren over het passief en actief vrouwenkiesrecht verschillende standpunten binnen de CHU. Ook in deze kwestie stonden Lohman en Idsinga tegenover elkaar. Het was Idsinga die zich positief uitte tegenover passief vrouwenkiesrecht. Dit in tegenstelling tot Lohman, die tegen passief vrouwenkiesrecht was. Lohman gaf hiervoor het volgende argument: ‘In de beide colleges van den Staten-Generaal echter behoort de stille, de soms onbewuste invloed, die de vrouw op den man kan uitoefenen te worden voorkomen.’¹⁰¹ Om dit te voorkomen diende hij een amendement in met het voorstel om het passief vrouwenkiesrecht uit de grondwetsvoorstellen te halen. Het amendement werd echter verworpen met 68 tegen 15 stemmen. Van de zes aanwezige CHU-leden stemden er drie voor het amendement en drie tegen.¹⁰²

---

⁹⁷ Handelingen der Tweede Kamer, 1916-1917, 9de vergadering, 18 oktober 1916, 139.

⁹⁸ Nationaal Archief, Archief Christelijk-Historische Unie, archiefinv. 2.19.046.01, inv. nr. 366, Jaarboekjes van de CHU, *Jaarboekje 1919*, 36-37.

⁹⁹ A.F. de Savornin-Loham, ‘Wie mag kiezer zijn?’, in: H. van Malsen, *Verzamelde opstellen, Deel 1* (Den Haag 1921) 238.

¹⁰⁰ Handelingen der Tweede Kamer, 1917-1918, 4de vergadering, 25 september 1917, 27.

¹⁰¹ Handelingen der Tweede Kamer, 1916-1917, 26ste vergadering, 16 november 1916, 546

¹⁰² *Ibidem*, 558.

Met betrekking tot het actief vrouwenkiesrecht waren de rollen omgedraaid. Volgens Idsinga zou de taak, die de vrouw krachtens een hogere zedelijke roeping had, bij de uitoefening van kiesrecht gevaar lopen. Als alternatief gaf Idsinga de voorkeur aan een Vrouwen Raad van Staten.¹⁰³ Lohman zag echter geen principiële bezwaren tegen het actief vrouwenkiesrecht. Wel erkende hij dat een gehuwde vrouw haar taken als huisvrouw onvoldoende zou kunnen vervullen, omdat zij zich voor een goede uitoefening van het kiesrecht actief met het politieke leven moest bezighouden. Om dit probleem op te lossen achtte hij het minder gewenst om actief vrouwenkiesrecht toe te kennen aan gehuwde vrouwen en ongehuwde vrouwen die bij hun ouders in de huishouding meehielpen. Daarnaast wees Lohman er op dat niet alle vrouwen zich geschikt achtten om te stemmen. Daarom stelde hij voor om de stemplicht niet op vrouwen toe te passen, maar hen zich te laten aanmelden wanneer zij van het kiesrecht gebruik wilden maken. Geen van deze voorstellen haalden het.¹⁰⁴

Het wetsvoorstel-Marchant over de invoering van het algemeen vrouwenkiesrecht werd op 9 mei 1919 door de Tweede Kamer aangenomen met 64 tegen 10 stemmen. In zijn rede gaf Lohman nogmaals duidelijk aan:

‘Wij zeggen dus, dat niet iedereen het recht heeft om te stemmen. Maar wij keeren die stelling niet om door te zeggen: dus mag er nooit algemeen kiesrecht zijn. [...] Wij kunnen geen behoorlijke grenzen vinden om zekere groepen van vrouwen van de stembus af te houden en daarom nemen wij het algemeen kiesrecht.’¹⁰⁵

Van de 10 tegenstemmen was er één van de CHU.¹⁰⁶ Op 10 juni 1919 werd het wetsvoorstel ook in de Eerste Kamer aangenomen met 34 tegen 5 stemmen. Geen enkel CHU-Kamerlid stemde tegen.¹⁰⁷ Toen zowel het algemeen mannen- als vrouwenkiesrecht in 1922 wettelijk in de grondwet werden verankerd, stemden twee CHU-leden tegen. De uitslag was 68 stemmen voor en 16 stemmen tegen.¹⁰⁸

2.3 Deelconclusie

In dit hoofdstuk is onderzocht hoe protestantse partijen in Nederland zich verhielden tot het kiesrechtvraagstuk en wat voor een invloed zij hebben gehad op de uitbreiding van het kiesrecht

---

¹⁰³ Als taak van dit orgaan – geheel bestaande uit vrouwen - zag Idsinga het doen van voorstellen aan de Staten-Generaal over onderwerpen van wetgeving die speciaal op de vrouw betrekking hadden, zoals opvoeding, openbare zedelijkheid en gezondheid.

¹⁰⁴ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, 162.

¹⁰⁵ Handelingen der Tweede Kamer, 1918-1919, 92ste vergadering, 9 mei 1919, 2239-2240.

¹⁰⁶ Ibidem, 2248.

¹⁰⁷ Handelingen der Eerste Kamer, 1918-1919, 40ste vergadering, 10 juli 1919, 589.

¹⁰⁸ Handelingen der Tweede Kamer, 1921-1922, 30ste vergadering, 1 december 1921, 797.

en de invoering van het algemeen kiesrecht. Uit dit onderzoek blijkt dat de ARP sinds 1880 streefde naar een gezinshoofdenkiesrecht en dat, om dit te bereiken, kiesrechtuitbreiding noodzakelijk was. De ARP was dus geen tegenstander van kiesrechtuitbreiding, het moest alleen binnen de grenzen van het gezin passen. De ARP hoopte door de invoering van het gezinshoofdenkiesrecht ook ‘het volk achter de kiezer’ naar de stembus te krijgen. Hierdoor zou, zo dacht Kuyper, met name het electoraat van de ARP groeien. Dit sluit aan bij wat Acemoglu en Robinson *Political Party Competition* noemen.

Als er wordt gekeken naar welke invloed de ARP heeft gehad op de uitbreiding van het kiesrecht en de invoering van het algemeen kiesrecht, kan er geconcludeerd worden dat de ARP vertragende invloed heeft gehad op dit proces. Van deze vertragende invloed was sprake gedurende het kabinet-Kuyper (1901-1905). Tijdens deze kabinetsperiode werd weinig aandacht besteed aan het kiesrechtvraagstuk. Het kabinet-Heemskerk (1908-1913) heeft ook een vertragende invloed gehad op de uitbreiding van het kiesrecht en de invoering van het algemeen kiesrecht door niet op het voorstel van het vorige kabinet, een blanco-artikel in de grondwet, in te gaan. De voornaamste reden voor de ARP om tegen vergaande kiesrechtuitbreiding en de invoering van het algemeen kiesrecht te zijn, was religieus van aart. Niet het individu was soeverein, maar God.

De kiesrecht kwestie bij de CHU werd met name gekenmerkt door de verschillende standpunten binnen de partij. Dit begon al bij de ARP, waar een aantal antirevolutionairen het niet eens was met het wetsvoorstel-Tak (1894) en onder andere daarom een nieuwe partij oprichtte. Binnen de CHU was verdeeldheid over algemeen kiesrecht, en over passief en actief vrouwenkiesrecht. Daarnaast heeft de CHU en haar voorlopers in de periode 1896-1917 nooit meegeregeerd in een christelijk kabinet. Vanwege de verdeeldheid binnen de CHU en het feit dat ze niet hebben deelgenomen aan de confessionele kabinetten-Kuyper en Heemskerk, kan er geconcludeerd worden dat de CHU weinig invloed heeft gehad op de uitbreiding van het kiesrecht.

3. De Nederlandse en Belgische katholieken en het kiesrechtvraagstuk

Zowel in Nederland als in België was er een grote katholieke partij. In Nederland hadden de katholieken in de periode 1880-1918 ongeveer vijftieng procent van het aantal zetels en in dezelfde periode hadden de katholieken in België een absolute meerderheid.

In dit hoofdstuk is onderzocht hoe beide katholieke partijen zich verhielden tot het kiesrechtvraagstuk en welke invloed zij hebben gehad op de uitbreiding van het kiesrecht en de invoering van het algemeen kiesrecht. Hierin zal duidelijk het verschil naar voren komen tussen beide katholieke partijen, maar ook het verschil tussen protestantse en katholieke partijen en de verschillen tussen het politieke klimaat in Nederland en België. Een belangrijke rol is hierin weggelegd voor de socialisten, want met name in België speelden ook zij een belangrijke rol.

Eerst is ingegaan op hoe de katholieke partijen in Nederland en België zich verhielden tot het kiesrechtvraagstuk in de periode 1880-1918. Verder is onderzocht welke invloed deze partijen hebben gehad op de uitbreiding van het kiesrecht en de invoering van het algemeen kiesrecht. Tot slot is er per partij in een aparte paragraaf aandacht besteed aan hoe beide partijen zich verhielden tot het vrouwenkiesrecht.

3.1 De Nederlandse katholieken en het kiesrechtvraagstuk

Deze paragraaf geeft inzicht in hoe de katholieke Kamerclub zich verhiel tot het kiesrechtvraagstuk. Hierdoor krijgt men inzicht in wat de overeenkomstige en verschillende standpunten waren tussen katholieken en protestanten over kiesrechtuitbreiding en de invoering van het algemeen kiesrecht. Was er bij de katholieken, net als bij de protestanten, bijvoorbeeld ook onenigheid over tot hoever men kon gaan met kiesrechtuitbreiding of was er bij de katholieken sprake van meer eensgezindheid? Daarnaast wordt onderzocht welke invloed de katholieke Kamerclub heeft gehad op de uitbreiding van het kiesrecht.

3.1.1 De periode 1880-1893

Rond 1880 hadden de katholieken de meeste, tot een christelijke partij behorende, volksvertegenwoordigers in de Tweede Kamer. Er was echter tot 1897 geen sprake van een landelijke partijorganisatie. Wel traden de katholieken vanaf ongeveer 1870 als groepering in het parlement op. Geïnspireerd door het *Antirevolutionaire Program* introduceerde de priester Herman Schaepman (1844-1903) in 1883 *Een katholieke partij: Proeve van een Program*. Er kwam vanuit katholieke kringen echter op grote schaal kritiek op dit *Program*. Vrijheid van onderwijs en rechtsgelijkheid bij benoeming wekte nog weinig weerstand op, maar kiesrechtuitbreiding en een eerlijke verdeling van de kiesdistricten ging de meesten toch te

ver.¹⁰⁹ Dit leidde tot twee katholieke fracties in de Tweede Kamer. Een conservatieve fractie onder leiding van Bernardus Bahlmann (1848-1898) en een democratische fractie onder leiding van Schaepman.¹¹⁰

In 1883 werd door een liberaal kabinet de Staatscommissie Heemskerk ingesteld, met de opdracht te onderzoeken welke bepalingen in de Grondwet moesten worden herzien. Zolang subsidiëring van het bijzonder onderwijs principieel werd afgewezen, weigerden de katholieken iedere medewerking aan een grondwetsherziening. In ruil voor de liberale verklaring dat de grondwet subsidie voor het christelijk onderwijs niet uitsloot, gingen de confessionelen in 1887 akkoord met een liberale grondwetswijziging die een sterke kiesrechtuitbreiding mogelijk maakte. Op 15 juni 1887 werd gestemd over het artikel betreffende het kiesrecht en werd met 61 tegen 20 stemmen aangenomen. Zeven katholieken stemden voor en twaalf katholieken tegen.¹¹¹ De katholieke voorman Leopold Haffmans (1826-181896) beargumenteerde dat hij geen tegenstander was van een kiesrechtuitbreiding, maar dat dit beperkt moest blijven en alleen het gevolg mocht zijn van een censusverlaging. Hij wilde hiermee voorkomen dat de kaders verruimd werden waardoor de wetgever op termijn over zou kunnen gaan tot algemeen kiesrecht.¹¹²

In de jaren daarna kwamen de twee katholieke fracties steeds dichterbij elkaar en werd er in 1891 de Vereeniging van Katholieke Leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal opgericht, ook wel de Roomsche Katholieke Kamerclub genoemd. Er bleef echter een onderscheid bestaan tussen Schaepmannianen en Bahlmannianen.

3.1.2 De periode 1894-1900

Er was bij de katholieken minder verdeeldheid over het wetsontwerp van minister Tak dan bij de ARP. Dat kwam omdat bijna alle katholieke Kamerleden in 1894 een manifest hadden getekend waarin stond dat kiesrechtuitbreiding in het algemeen belang was en tot op zekere hoogte niet achterwege kon blijven.¹¹³ Bij de behandeling van dit wetsvoorstel zaten er eenentwintig Bahlmannianen en zes Schaepmannianen in de Tweede Kamer. Ondanks dat de Schaepmannianen zich in beginsel uitspraken voor kiesrechtuitbreiding, ging dit wetsontwerp ook de meerderheid van hen te ver. De enige Schaepmanniaan die zich volmondig uitsprak voor het wetsontwerp was Schaepman:

---

¹⁰⁹ L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953* (Den Haag 1953) 356.

¹¹⁰ H. Bakvis, *Catholic Power in the Netherlands* (Montreal 1981) 62.

¹¹¹ Venloosch Weekblad, *Het groote amendement*, 18 juni 1887.

¹¹² S.H.H. van der Hoek, *Limburgs groote mond: De politicus en journalist mr. Leopold Hoffmans (1826-1896)* (Venlo 2005) 126.

¹¹³ Van der Hoek, *Limburgs groote mond*, 127-128.

‘Ik blijf niettegenstaande alles wat daarover is gezegd de indiening van dit wetsontwerp beschouwen als eene kloeke daad. Ik sta den Minister Tak niet na genoeg om eene lofrede over zijne overige Regeeringsdaden en maatregelen te kunnen houden, maar dit moet ik zeggen: in dit opzicht heeft hetgeen door hem is verricht mij niet teleurgesteld.’¹¹⁴

Andere katholieke Kamerleden gaven argumenten tegen dit wetsvoorstel. Ten eerste was in de grondwetswijziging van 1887 vastgelegd dat positieve ‘kenteekenen’ de vereisten waren om kiesrecht te krijgen. Dit wetsontwerp bevatte echter een negatief ‘kenteeken’. In die zin was dit wetsontwerp dus in strijd met de Grondwet. Ook zou dit wetsontwerp een gevaar vormen voor de soevereiniteit van God. Alle macht komt namelijk van God en niet van het volk, zo beargumenteerde Jacobus Travaglino (1831-1905).¹¹⁵ Daarnaast waren de katholieken monarchaal en monarchale en democratische beginselen waren in hun ogen onverenigbaar. In het katholieke dagblad *De Maasbode*, waar Bahlmann één van de redacteurs was, werd hierover geschreven:

‘Men kan zich afvragen, of hier de hand Gods niet blijkbaar gewerkt heeft, of Zij niet op eigenaardige manier, zooals Zij dit somtijds doet, in de geschiedenis der wereld ingegrepen en ons land en ons koningshuis bewaard heeft voor een groote ramp. [...] Dan mogen wij hopen voorgoed van het algemeen kiesrecht bewaard te blijven.’¹¹⁶

Na de verkiezingen van 1894 kwamen eenentwintig Bahlmannianen en vier Schaepmannianen in de Tweede Kamer. In het nieuwe liberale kabinet was het de taak aan minister Van Houten om een nieuwe kieswet te ontwerpen. Tijdens de behandeling van het wetsontwerp werd duidelijk dat de katholieke Kamerleden verschillend over dit ontwerp dachten. Ook deze keer sprak Schaepman zich uit voor de kieswet: ‘Eene voorloopige regeling heeft, op staatkundig gebied, dikwijls het voordeel van de langstlevende te zijn. Daarom aanvaard ik dit kiesrecht en aanvaard ik dit ontwerp’.¹¹⁷

De conservatieve katholieken kwamen echter met verschillende bezwaren waar, door middel van amendementen, een passende oplossing voor gevonden moest worden. Travagnoli diende een amendement in om de stemgerechtigde leeftijd te verhogen van vijftientig naar achtentwintig jaar. Volgens hem had de kiezer dan meer levenservaring en kon hij beter de

---

¹¹⁴ Handelingen der Tweede Kamer, 1893-1894, 84ste vergadering, 1 augustus 1893, 1683.

¹¹⁵ Handelingen der Tweede Kamer, 1893-1894, 89ste vergadering, 25 juli 1893, 1592.

¹¹⁶ *De Maasbode, Gods leiding van de lotgevallen der menschen*, 17 maart 1894.

¹¹⁷ Handelingen der Tweede Kamer, 1895-1896, 68ste vergadering, 4 juni 1896, 1309.

belangen afwegen.¹¹⁸ Zijn amendement werd met 63 tegen 35 stemmen verworpen.¹¹⁹ Bahlmann diende een amendement in voor de invoering van stemplicht. Dit om te voorkomen dat de Staten-Generaal de minderheid van het volk zou vertegenwoordigen. Zijn amendement werd met 66 tegen 25 stemmen verworpen.¹²⁰ Op 19 juni 1896 werd gestemd over het wetsontwerp. Van de eenentwintig Bahlmannianen stemden er elf tegen en tien voor het wetsvoorstel. Alle vier aanwezige Schaepmannianen stemden voor. Het wetsvoorstel werd met 56 tegen 43 stemmen aangenomen.¹²¹ Net als over het wetsontwerp van Tak, was *De Maasbode* ook deze keer niet te spreken over de Kieswet:

‘Wij behoeven niet te zeggen, dat wij de genomen beslissing betreuren. [...] De bewering der Katholieken voorstanders der wet, dat zij zich gebonden achtten door hun manifest, hebben wij altijd beschouwd als een wassen neus. [...] We zullen nu krijgen een wet, waarbij het aantal kiezers even groot wordt als bij het ontwerp-Tak. Een bijna algemeen kiesrecht dus.¹²²

Er was ook nog steeds geen katholieke partij. Die kwam er echter wel, want op 20 oktober 1896 kwam de katholieke Kamerfractie met een gezamenlijk *Program der Katholieke Leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*. In dit beginselprogramma werd echter geen aandacht besteed aan het kiesrechtvraagstuk.¹²³

3.1.3 De periode 1901-1918

Bij de verkiezingen van 1901 behaalden de katholieken vijftientwintig zetels en namen ze deel aan het kabinet-Kuyper. Gedurende deze regeerperiode is weinig aandacht besteed aan het kiesrechtvraagstuk. Wel werd in oktober 1904 de Algemeene Bond van R.K. Kiesverenigingen opgericht. Tot die tijd bestonden er diverse plaatselijke kiesverenigingen, centrale organisaties en Provinciale Bonden. Hoewel er nu één bond was die alle katholieke kiezers omvatte (met uitzondering van de Noord-Brabantse Bond), kon er tussen 1905 en 1918 nog niet echt gesproken worden van een hechte partijorganisatie.¹²⁴

Na de verkiezingen van 1905 kwam het liberale kabinet-De Meester aan de macht. Dit kabinet presenteerde een blauwdruk voor kiesrechtuitbreiding door middel van het opnemen van een blanco-artikel in de Grondwet. Om dit plan te voorkomen, dienden de katholieken met

---

¹¹⁸ Handelingen der Tweede Kamer, 1895-1896, 60ste vergadering, 21 mei 1896, 1139.

¹¹⁹ Handelingen der Tweede Kamer, 1895-1896, 65ste vergadering, 29 mei 1896, 1250.

¹²⁰ Handelingen der Tweede Kamer, 1895-1896, 73ste vergadering, 12 juni 1896, 1427.

¹²¹ Handelingen der Tweede Kamer, 1895-1896, 77ste vergadering, 19 juni 1896, 1501.

¹²² *De Maasbode, De beslissing*, 20 juni 1896.

¹²³ Katholiek Documentatiecentrum, Archief Roomsche Katholieke Staatspartij, inv.nr. 207.156, *Program van de Katholieke Leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 20 oktober 1896.

¹²⁴ J.P. Gribling, *Uit de geschiedenis van de RKSP* (Nijmegen 1976) 24-25.

een alternatief te komen, waarin alle confessionele partijen zich zouden kunnen vinden, wanneer zich weer de mogelijkheid tot een christelijke coalitie voor zou doen.¹²⁵ Om met een goed alternatief te komen, werd er een commissie samengesteld die zich moest buigen over het kiesrechtvraagstuk. De commissie had zich voorgenomen een algemeen aanvaardbaar standpunt te ontwerpen. Zij slaagde hier echter niet in en zelfs op hoofdzaken werd geen overeenstemming bereikt. In de hoop dat de Bond van kiesverenigingen in een discussie over het rapport een uitweg uit de impasse zou vinden, presenteerde de commissie in oktober 1907 het *Rapport omtrent het Kiesrechtvraagstuk* met daarin minderheidsstandpunten. Een van de standpunten was het gezinshoofdenkiesrecht: ‘Het kiesrecht zal moeten worden uitgeoefend door degenen, die door God als hoofd en vertegenwoordiger van het gezin zijn aangewezen, de huisvaders en gezinshoofden. Naar Christelijke opvatting vormt het een eenheid, eene kleine maatschappij, een organisme’.¹²⁶ Als gevolg daarvan zouden alleen gehuwde mannen het kiesrecht ontvangen. Alle andere gezinsleden niet.

Het tweede standpunt was gebaseerd op dezelfde redenering als het eerste standpunt. Maar omdat daarmee het electoraat toch weinig uitbreiding ondervond, wilde men het gezinshoofdenkiesrecht aanvullen met een capaciteiten- en censuskiesrecht voor mannelijke niet-gezinshoofden. Het derde standpunt betrof algemeen kiesrecht voor alle mannen van 23 jaar en ouder. Het rapport werd voorgelegd aan het partijbestuur. Vanwege de verdeeldheid in de commissie peilde het partijbestuur de opinie van de kiesverenigingen. Uit deze peilingen bleek dat er twee meningen in de partij leefden. Aan de ene kant was er een minderheid voor het algemeen kiesrecht en aan de andere kant een meerderheid voor het organische gezinshoofdenkiesrecht. Bij de Bondsvergadering van september 1908 behaalden de voorstanders van het organische gezinshoofdenkiesrecht, gesteund door de partijleiding, een nipte overwinning. Er zou worden gestreefd naar gezinshoofdenkiesrecht waarbij vrouwen werden uitgesloten, aangevuld met nader te bepalen uitbreidingen.¹²⁷

Een poging tot de invoering van het gezinshoofdenkiesrecht werd in 1913 gedaan door het kabinet-Heemskerk. Het voorstel van het kabinet voor een Grondwetsherziening bevatte de volgende bepaling over het kiesrecht:

---

¹²⁵ H.J. van de Streek, ‘Van vrouwenvraagstuk tot emancipatiebeleid’, in: *Christen Democratische Verkenning*, nr. 5 (Den Haag 1994) 189-201, aldaar 190.

¹²⁶ Commissie van Advies van de R.K. Kiesverenigingen, *Rapport omtrent het kiesrechtvraagstuk, uitgebracht aan den Alg. Bond van R.K. Kiesverenigingen in Nederland* (Amsterdam 1907) 132.

¹²⁷ H.J. van de Streek, ‘Tegen de ordening Gods: Sekse en kiesrecht in de christelijke politiek, 1905-1919’, in: H.J. van de Streek, *Christelijke politiek en democratie* (Den Haag 1995) 97-126, aldaar 105-108.

‘De leden der Tweede Kamer worden rechtstrekken gekozen door de mannelijke ingezetenen, tevens Nederlanders, die den leeftijd van 25 jaar bereikt hebben en aan het hoofd van een gezin staan, of zonder aan het hoofd van het gezin te staan, als zelfstandige personen in de maatschappij optreden.’¹²⁸

Voor een grondwetsherziening was echter een twee derde meerderheid in zowel de Eerste als de Tweede Kamer nodig, maar aan de rechterzijde kon de CHU zich al niet vinden in het gezinshoofdenkiesrecht. Nog voordat herzieningsvoorstellen in behandeling waren genomen, moest het kabinet-Heemskerk in 1913 plaats maken voor het kabinet-Van der Linden. Dit kabinet besloot in haar regeringsperiode een einde te maken aan de schoolstrijd en het kiesrechtvraagstuk. Tijdens de behandeling van het kiesrechtvraagstuk zei katholiek Tweede Kamerlid Jan Loeff (1858-1921) hier het volgende over:

‘Waar ik iets ga zeggen over het algemeen mannenkiesrecht, moet ik beginnen met te verklaren dat het mij en velen van mijn politieke vrienden aangenamer zou zijn geweest, wanneer wij hier een voorstel vóór ons hadden zien liggen dat inhield het kiesrecht van hoofden van huisgezinnen.’¹²⁹

Uiteindelijk stapten de katholieken, net als de ARP, over hun bezwaren tegen het algemeen kiesrecht heen, omdat felbegeerde gelijkstelling van het onderwijs anders opnieuw in het water zou vallen. Alle aanwezige katholieken stemden voor het algemeen kiesrecht.

3.1.4 De katholieken en het vrouwenkiesrecht

Daar waar de ARP het vrouwenkiesrecht lange tijd onbesproken liet, deden de katholieken dit niet. Al tijdens de behandeling van de Kieswet na Houten in 1896 sprak Travagnoli zich uit over het vrouwenkiesrecht: ‘In het aannemen van vrouwenkiesrecht zoude ik zien en betreuren een herhaalden aanslag tegen de verheven positie, welke aan eene Christelijke vrouw, in een Christelijk huisgezin, in Christelijk Nederland, van natuurswege, toekomt’.¹³⁰

Toen het kiesrechtvraagstuk aan het begin van de twintigste eeuw niet onbespreekbaar kon blijven, namen de katholieken een duidelijk standpunt in over zowel passief als actief vrouwenkiesrecht. Ook hieraan was aandacht besteed in het *Rapport omtrent het Kiesrechtvraagstuk*. Volgens dit rapport ‘behoort de vrouw thuis in het gezin, niet in de politiek.

---

¹²⁸ De Wilde en Smeenk, *Het volk ten baat*, 237.

¹²⁹ Handelingen der Tweede Kamer, 1916-1917, 12de vergadering, 24 oktober 1916, 204.

¹³⁰ Handelingen der Tweede Kamer, 1895-1896, 62ste vergadering, 26 mei 1896, 1190.

Om deel te nemen aan de staatkundige actie mist zij voldoende over- en doorzicht. Ze hecht zich te veel aan het persoonlijke en doorgrondt daarom onvoldoende het algemeene'.¹³¹

Toch veranderende het standpunt, over met name passief vrouwenkiesrecht, in de loop der jaren bij sommige katholieke Kamerleden. Dit kwam naar voren tijdens de behandeling van het kiesrechtartikel voor de Grondwet van 1917. Loeff beargumenteert dat hij 'naderhand zijn gedachte nog eens had herzien' en dat hij zich wat betreft het passief vrouwenkiesrecht gewonnen gaf aan de minister. Hiervoor gaf hij als argument dat het passief vrouwenkiesrecht op meerdere terreinen bestaat en dat dit goed functioneert. Over het actief vrouwenkiesrecht was hij vrij duidelijk: hij zou onder geen enkele voorwaarde zijn stem aan de invoering van het actief vrouwenkiesrecht geven. Zijn keuze in de toekomst zou hij echter laten 'afhangen van onzer stand der ontwikkelingen alsdan'.¹³² Ook Willem Nolens (1860-1931) was geen voorstander van actief vrouwenkiesrecht. Hij beargumenteerde dat de invoering van het actief vrouwenkiesrecht, gevolgen zouden hebben voor het gezinsleven 'die niet konden worden voorzien'. Ook hij voorzag geen eeuwige uitsluiting van vrouwen voor het actief kiesrecht, maar dat moest langzamerhand gebeuren, als de tijd daarvoor rijp was. Dat was op dat moment nog niet het geval. Over het passief vrouwenkiesrecht liet Nolens zich verder niet uit.¹³³ Joseph Willem van Nispen tot Sevenaer (1861-1917) uitte zich zowel tegenstander van het passief als van het actief vrouwenkiesrecht:

'Ik heb dus in dit opzicht een bezwaar, dat toch wel eenigermate principieel kan genoemd worden, vooral tegen het actief vrouwenkiesrecht. Mijn hoofdbezwaar tegen het passief vrouwenkiesrecht is, dat het ontwijfelbaar tot invoering van actief vrouwenkiesrecht zal leiden, wanneer de grendel eenmaal verwijderd is uit de Grondwet.'¹³⁴

Uiteindelijk stemden op 25 september 1917 alle katholieke Kamerleden voor de invoering van het algemeen kiesrecht en het passief vrouwenkiesrecht. Het actief vrouwenkiesrecht werd op 9 mei 1919 door de Tweede Kamer aangenomen met 64 tegen 10 stemmen. Geen enkel katholiek Kamerlid stemde tegen. Katholiek Kamerlid Josef van Schaik (1882-1962) beargumenteerde dat het in het volksbelang zou zijn wanneer de vrouwen kiesrecht zouden krijgen. Het niet invoeren van het vrouwenkiesrecht zou 'indruisen tegen de normale en gewenste ontwikkeling van het volksleven'.¹³⁵ In deze woorden van Van Schaik komt ook *The*

---

¹³¹ Commissie van Advies, *Rapport omtrent het kiesrechtvraagstuk*, 153.

¹³² Handelingen der Tweede Kamer, 1916-1917, 12de vergadering, 24 oktober 1916, 206-207.

¹³³ Handelingen der Tweede Kamer, 1916-1917, 15de vergadering, 27 oktober 1916, 298.

¹³⁴ Handelingen der Tweede Kamer, 1916-1917, 17de vergadering, 1 november 1916, 344.

¹³⁵ Handelingen der Tweede Kamer, 1918-1919, 91ste vergadering, 8 mei 1919, 2223.

Enlightenment naar voren als argument om het kiesrecht uit te breiden. Op 10 juni 1919 werd het wetsvoorstel ook in de Eerste Kamer aangenomen met 34 tegen 5 stemmen. Twee tegenstemmen kwamen van katholieke Eerste Kamerleden.

3.2 De Belgische katholieken en het kiesrechtvraagstuk

In deze paragraaf is ingegaan op hoe de Belgische Katholieke Partij zich verhiel tot kiesrechtuitbreiding en de invoering van het algemeen kiesrecht. Daarnaast is zichtbaar dat er grote verschillen waren tussen het Nederlandse en Belgische politieke landschap, die van grote invloed is geweest op hoe het kiesrecht zich ontwikkeld heeft. In België was er bijvoorbeeld sprake van een ander kiessysteem en was er alleen een katholieke partij en geen protestantse partij. Daarnaast waren in België de socialisten een veel grotere politieke actor dan in Nederland. Dit zijn belangrijke verschillen die van invloed zijn op de in de inleiding gestelde onderzoeksvraag.

3.2.1 De periode 1880-1893

Het Belgische politieke landschap werd van 1830 tot 1880 gedomineerd door twee politieke stromingen: de liberalen en de katholieken. Net als in Nederland was er ook in België sprake van een schoolstrijd. Deze schoolstrijd had het conflict tussen het liberaal-katholicisme en het ultramontanisme doen verdwijnen, waardoor fusie en een landelijk georganiseerde partij mogelijk waren. De fusie vond plaats tussen de katholieke *Federatie der Kiesverenigingen*, opgericht in 1865, en de *Bond der Katholieke Kringen*, opgericht in 1868 en leidde tot de oprichting van de *Federatie van Katholieke Kringen en Conservatieve Verenigingen*, ook wel de Katholieke Partij genoemd. Daarnaast bezorgde de schoolstrijd de katholieken bij de tussentijdse verkiezingen van 1884 een grote overwinning, wat hen de absolute meerderheid in de Kamer van Volksvertegenwoordigers opleverde. De Katholieke Partij, die de traditionele en behoudsgezinde rechterzijde organiseerde, was lange tijd een bolwerk van conservatisme.¹³⁶

Toch zou onder leiding van de katholieke regering-Beerneart (1884-1894) het kiesrecht veranderen. Al in 1883 werd door de liberaal Paul Janson (1840-1913) een voorstel ingediend tot kiesrechtuitbreiding voor alle mannen die konden lezen en schrijven. Dit voorstel werd verworpen met 116 tegen 11 stemmen.¹³⁷ Tot de grondwetsherziening van 1893 was het kiesrecht gebaseerd op censuskiesrecht, volgens een systeem van een meerderheidsstelsel, gecombineerd met een districtenstelsel. Het kiesrechtvraagstuk werd heviger onder de aandacht

---

¹³⁶ T. Luyckx, *Politieke geschiedenis van België: van 1789 tot heden* (Brussel 1965) 184-185.

¹³⁷ J. Basiliades, 'De lotgevallen van het radicalisme in België', in: S. Gatz en P. Stouthuysen, *Een vierde weg. Link-liberalisme als traditie en orientatiepunt* (Brussel 2001) 33-62, aldaar 49.

gebracht door de in 1885 opgerichte socialistische Belgische Werkliedenpartij (BWP). De BWP had in deze periode één doel: het algemeen kiesrecht, wat de deur zou openen voor de arbeiders. Volgens de regering-Beerneart diende de doorbraak van het socialisme met man en macht te worden afgeremd. Er moest tot elke prijs vermeden worden dat het de hoofdrol zou spelen in de regering en de staat. Daarnaast moest er voor worden gezorgd dat het integratieproces van deze politieke nieuwkomer niet te snel plaatsvond, zodat de nieuwelingen de tijd kregen zich de tradities van de burgerlijke instelling eigen te maken. Kleine wijzigingen in de kieswetgeving pasten in deze strategie.

Deze wijzigingen waren niet genoeg, en in 1886 organiseerde de BWP haar eerste massale straatbetoging. In 1890 slaagde ze erin 70.000 à 80.000 mensen op de been te brengen.¹³⁸ Op deze straatbetoging volgde een grote manifestatie in 1891 en een werkstaking met dodelijke afloop in 1893. Het waren deze gebeurtenissen en het hechte blok dat de progressieve liberalen en socialisten vormden, die de regering-Beernaert en het Parlement er toe aanzetten de Grondwet in 1893 te herzien en algemeen meervoudig kiesrecht toe te kennen.¹³⁹ Dit was echter niet het kiesrecht dat de katholieken voor ogen hadden. Zij waren overwegend aanhangers van het huismankiesrecht. Dit hield in dat kiesrecht werd verbonden aan huisvesting en werd toegekend aan gezinshoofden. Dit systeem zou ongetwijfeld voordelig uitgevallen zijn voor de vele katholieke plattelandsbewoners. Hoe de katholieken zich in de periode verhielden tot het algemeen kiesrecht, komt duidelijk naar voren in de woorden van het katholieke Kamerlid Alphonse de Moreau (1840-1911): ‘Van het algemeen kiesrecht willen wij niet weten. [...] Nieuwe kiezers ja, maar niet onder degenen die er aan denken alles te vernietigen’.¹⁴⁰

Toen het algemeen kiesrecht in de grondwetgevende vergadering werd verworpen, werden er door de socialisten stakingen afgekondigd, die zouden leiden tot gewelddadigheden. De socialistische leiders wilden echter een bloedbad voorkomen en legden zich neer bij een compromisvoorstel van het katholieke Kamerlid Albert Nyssens (1855-1901) die het algemeen kiesrecht aanvaardde, verzacht door de invoering van het meervoudig kiesrecht. Dit algemeen meervoudig kiesrecht hield in dat iedere man van 25 jaar of ouder één stem had. Een bijkomende stem was er voor mannen van 35 jaar en ouder, die gezinshoofd waren en minstens vijf florijn belasting op hun woning betaalden. Een tweede bijkomende stem was er voor

---

¹³⁸ J.L. Polasky, ‘A Revolution for Socialist Reforms: The Belgian General Strike for Universal Suffrage’, in: *Journal of Contemporary History*, Vol. 27 (Princeton 1992) 449-466, aldaar 449.

¹³⁹ E. Witte, J. Craeybeckx en A. Meynen, *De politieke geschiedenis van België: van 1830 tot heden* (Antwerpen 2005) 128.

¹⁴⁰ Het Handelsblad van Antwerpen, *Kamer*, 9 maart 1893.

mannen van 25 jaar of ouder, die eigenaar waren van een goed ter waarde van ten minste 2.000 florijn of die een rente of interest van ten minste 100 florijn opstreken.¹⁴¹ Dit voorstel werd met 119 tegen 14 stemmen aangenomen. Het aantal kiezers steeg van 136.755 naar 1.370.687.¹⁴² Tegelijkertijd was het voorstel van de katholieken, om aan meerdere mannelijke burgers een tweede of derde stem toe te kennen, een sterk staaltje beheersingsstrategie: de 853.000 mannen met één stem wogen namelijk niet op tegen de 1.257.000 stemmen van de burgers die over twee of drie stemmen beschikten.¹⁴³

Het feit dat de katholieken niet beschikten over een twee derde meerderheid – die nodig is voor de aanpassing van de Grondwet – en de angst voor stakingen en opstanden, zijn de twee voornaamste redenen dat de katholieken geen invulling konden geven aan hun huismankiesrecht. Ook na de invoering van het algemeen meervoudig kiesrecht bleef de Katholieke Partij de voorkeur geven aan het huismankiesrecht. Het katholieke Kamerlid August Beernaert (1829-1912) zei hierover:

‘Tot het laatste ogenblik toe werden door ons pogingen aangewend om het huismankiesrecht te doen aannemen, welk stelsel ons steeds, zo niet boven het meervoudig kiesrecht verkieslijk voorkomt, dan toch meer overeenstemmend met onze tegenwoordige politieke zeden.’¹⁴⁴

3.2.2 De periode 1894-1918

Het meervoudig kiesrecht bracht bij de verkiezingen van 1894 een grote verschuiving met zich mee. De socialisten waren de winnaar en gingen van 0 naar 28 zetels. De katholieken gingen van 91 naar 104 zetels en de liberalen gingen van 61 naar 20 zetels.¹⁴⁵

Met de invoering van het meervoudig kiesrecht voor de parlementsverkiezingen, konden de gemeenteraadsverkiezingen niet blijven baseren op het censuskiesrecht. Onder de katholieken bestond echter de angst dat dit in verschillende gemeenten, met name in Wallonië, tot overwinningen voor de socialisten zou leiden. Dit werd met name als een gevaar gezien omdat de politiemacht in België onder het gemeentebestuur viel. Dit probleem werd opgelost door bij de gemeenteraadsverkiezingen een derde extra stem te verlenen aan alle huisvaders, die enig bezit te verdedigen hadden. Daarnaast werd de minimumleeftijd verhoogd naar 30 jaar

---

¹⁴¹ Luykx, *Politieke geschiedenis van België*, 196-197.

¹⁴² R. van Eenoo, ‘Kiesstelsels en verkiezingen, 1830-1914’, in: E. Gerard, *Geschiedenis van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers* (Brussel 2003) 59.

¹⁴³ H. van Velthoven, *Scheurmakers & Carriëristen: De opstand van christendemocraten en katholieke flaminganten, 1890-1914* (Kalmthout 2014) 21.

¹⁴⁴ Het Handelsblad van Antwerpen, *Senaat: Herziening*, 26 april 1893.

¹⁴⁵ E. Evans, *The cross and the ballot: Catholic Political Parties in Germany, Switzerland, Austria, Belgium and the Netherlands, 1785-1985* (Boston 1999) 170.

en moest elke kiezer ten minste drie jaar in de gemeente verblijven om kiesrecht te bezitten. De arbeiders waren het grootste slachtoffer van deze beperking, aangezien zij bij het zoeken naar arbeidsgelegenheden het meest verhuisden.¹⁴⁶

1899 markeerde het begin in de strijd voor enkelvoudig kiesrecht. De socialisten en liberalen kwamen met het voorstel voor evenredige vertegenwoordiging. Tot dan toe was het Belgische kiesstelsel gebaseerd op het meerderheidsprincipe waarbij een vertegenwoordiger de absolute meerderheid van de stemmen in een kiesdistrict moest halen om in de Kamer te komen. Door de katholieken werd echter een tegenvoorstel gedaan om evenredige vertegenwoordiging alleen toe te passen in de grote gebieden waar de katholieken geen meerderheid zouden halen, en het niet toe te passen in de gebieden waar de katholieken wel de meerderheid zouden behalen. Dit alles om de absolute meerderheid in de Kamer te waarborgen.¹⁴⁷ Ook dit leidde tot grote demonstraties. Ook een groot gedeelte van de katholieken was tegen. Dit had tot gevolg dat het kabinet-Vandenpeereboom (1899) viel en werd opgevolgd door de katholieke regering-De Smet de Naeyer II (1899-1907). Deze regering bestond uit ministers die voorstander waren van de evenredige vertegenwoordiging. Zij stuurden een brief naar alle katholieke verenigingen en kringen met daarin de boodschap: 'Door de ernstige omstandigheden waarin het land zich bevindt uit oorzaak der kieskwesitie [...] nogmaals eene kieshervorming aan te bevelen, die het stelsel der evenredige vertegenwoordiging zou toepassen op heel het land'.¹⁴⁸ Tijdens een partijvergadering stemden de afgevaardigden voor evenredige vertegenwoordiging en de regering diende vervolgens een wetsvoorstel in tot de invoering hiervan. Het wetsvoorstel werd aangenomen met 70 tegen 63 stemmen. Ongeveer 40 tegenstemmen kwamen uit de katholieke partij. De evenredige vertegenwoordiging ving de doorbraak van de BWP handig op en dijkte haar zelfs in.¹⁴⁹

De invoering van het meervoudig kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging betekende niet het einde van de strijd voor het enkelvoudig kiesrecht. In 1901 werd door de socialist Emile Vandervelde (1866-1938) en Janson een wetsvoorstel ingediend voor enkelvoudig kiesrecht. Dit bleef echter zonder gevolgen. Het zou tot 1912 duren voordat het debat rond de invoering van het algemeen kiesrecht weer zou oplaaien. De verkiezingen van 1912 bezorgden de katholieken een grote overwinning en zij behaalden wederom de absolute meerderheid met 101 zetels. Dit resulteerde in de katholieke regering-De Broqueville (1911-

---

¹⁴⁶ Luykx, *Politieke geschiedenis van België*, 215.

¹⁴⁷ Polasky, 'A Revolution for Socialist Reforms', 455.

¹⁴⁸ Het Handelsblad van Antwerpen, *Kieshervorming*, 23 juli 1899.

¹⁴⁹ Witte et al, *De politieke geschiedenis van België*, 130.

1918). Tegenover de eis van de oppositie voor de invoering van het enkelvoudig kiesrecht verklaarde de regering dat ze niet per definitie tegen een vreedzame studie van het probleem was, maar dat ze niet bereid was om na deze verkiezingen een voorstel tot de invoering van het enkelvoudig kiesrecht in overweging te nemen. Bij de socialisten bestond de overtuiging dat de katholieke meerderheid alleen doorbroken kon worden door een wijziging van de kieswet. Hiervoor was wel een herziening van de grondwet nodig. Onmiddellijk na de verkiezingen vonden socialistische stakingen plaats, waarbij veel doden vielen.¹⁵⁰ De druk op de Katholieke Partij werd steeds groter, omdat meerdere stakingen en opstanden dreigden. Premier Charles de Broqueville (1860-1940) schreef als reactie een brief aan koning Albert I (1875-1934) dat hij na de verkiezingen van 1814 algemeen enkelvoudig kiesrecht overwoog, en daarbij een tweede stem toe zou kennen aan gezinshoofden.

Begin 1913 werd een voorstel van Vandervelde voor een grondwetsherziening, die kracht werd bijgezet door een dreiging met stakingen, niet in overweging genomen. Dit resulteerde in een staking die duurde van 14 april tot 25 april. Ongeveer 350.000 arbeiders legden het werk neer. De politieke en economische gevolgen waren aanzienlijk. De Broqueville kwam terug van zijn eerdere standpunt en besloot onderzoek te doen naar de invoering van algemeen enkelvoudig kiesrecht.¹⁵¹ De Eerste Wereldoorlog stelde de oplossing voor dit probleem uit en op 15 oktober 1914 was het Belgische grondgebied bijna volledig door de Duitsers bezet. Een deel van de Kamerleden bleef op bezet Belgisch grondgebied, een ander deel vertrok naar het Franse Le Havre. Hierdoor was van een parlementaire controle geen sprake. De oorlogsregering werd tot bijna aan het eind van de oorlog geleid door De Broqueville. Tijdens de oorlog kwam er bij sommige leden van de regering het verlangen om de oppositie meer te betrekken in het delen van de politieke verantwoordelijkheid. De socialisten hadden zich vanaf het moment van de aanval achter de regering-De Broqueville geschaard en namen deel aan nationale solidariteit. Door deze patriottische houding verdween het wantrouwen ten aanzien van de BWP. Aan het eind van de oorlog namen diverse socialisten en liberalen deel aan het katholieke kabinet. Dit werd ook wel de regering van nationale unie genoemd.¹⁵²

Het werd duidelijk dat ook na de oorlog een regering van nationale unie noodzakelijk was om de situatie meester te blijven. De vraag was alleen welke politieke toegeving de linkse

---

¹⁵⁰ Luykx, *Politieke geschiedenis van België*, 251.

¹⁵¹ E. Mahaim, 'The General Strike in Belgium', in: *The Economic Journal*, Vol. 23, No.90 (Oxford 1913) 294-297, aldaar 297.

¹⁵² Witte et al, *De politieke geschiedenis van België*, 157.

partijen zouden eisen voor hun medewerking. Het kiesrechtvraagstuk stond in dat verband op de eerste plaats. In de loop van 1916-1917 was er tussen Broqueville en Vandervelde een compromis bereikt over het algemeen kiesrecht. Dit zou worden vastgesteld op 25 jaar met een bijkomende stem voor gezinshoofden. Dit compromis werd echter door de katholieke ministers 'de grond ingeboord'. Omdat het voornaamste gedeelte van de katholieke partijleiding in Le Havre verbleef, was er geen sprake van een gemeenschappelijk actieprogramma en centrale leiding.¹⁵³ Er werd overleg gepleegd tussen enkele katholieken, zowel parlamentsleden als niet-parlamentsleden, over de houding die de Katholieke Partij moest aannemen na de oorlog. Dit gebeurde op initiatief van Henri Jaspar (1870-1939). Hij bracht diverse vooraanstaande katholieken bijeen om onder andere overeenstemming te bereiken over het kiesrechtvraagstuk. Er werd overeenstemming bereikt over de afschaffing van het meervoudige stemmen, algemeen kiesrecht vanaf 25 jaar en vrouwenkiesrecht.¹⁵⁴

Na de oorlog volgden drie regeringen van nationale unie elkaar op. Deze regeringen bestonden uit zowel katholieken, liberalen als socialisten.¹⁵⁵ Bij de gesprekken over het vormen van de regering van nationale unie waren de conservatieve katholieken bewust niet uitgenodigd. De koning, die de gesprekken leidde, achtte de kans niet groot dat de conservatieve katholieken mee zouden werken aan betere verhoudingen tussen de partijen. Deze groep stond er om bekend alles bij het oude te willen houden.¹⁵⁶ De koning vroeg de katholieke Léon Delacroix (1867-1929) de eerste regering van nationale eenheid te vormen. Delacroix had weinig politieke ervaring, waardoor hij autoriteit miste.

Op 21 november 1918 werd de nieuwe regering benoemd en werd enkelvoudig algemeen kiesrecht bij de eerstvolgende verkiezingen beloofd.¹⁵⁷ Er kwam vanuit conservatief katholieke hoek kritiek op het feit dat de invoering van het algemeen kiesrecht plaatsvond op ongrondwettelijke gronden. Voor een aanpassing was namelijk een grondwetswijzing nodig. Er scheen zich bij de katholieken wel een consensus te ontwikkelen om in te stemmen met deze ongrondwettelijke procedure, in ruil voor vrouwenkiesrecht. Een door het katholieke Kamerlid Paul Segers ingediend amendement voor de invoering van het vrouwenkiesrecht werd echter met 70 tegen 62 stemmen verworpen. Uiteindelijk werd algemeen enkelvoudig kiesrecht op 19 mei 1919 ingevoerd. De eerstvolgende verkiezingen zouden worden gehouden in november 1919 volgens het algemeen enkelvoudig kiesrecht. Deze verkiezingen brachten grote

---

¹⁵³ E. Gerard, *De Katholieke Partij in Crisis: Partijpolitiek leven in België (1918-1940)* (Leuven 1985) 58.

¹⁵⁴ Gerard, *De Katholieke Partij in Crisis*, 65.

¹⁵⁵ Witte et al, *De politieke geschiedenis van België*, 165.

¹⁵⁶ Luykx, *Politieke geschiedenis van België*, 295.

¹⁵⁷ Gerard, *De Katholieke Partij in Crisis*, 70.

verschuivingen met zich mee. De katholieken gingen van 99 naar 73 zetels, de liberalen van 46 naar 35 zetels en de socialisten van 40 naar 70 zetels. Hiermee kwam voorgoed een eind aan de absolute meerderheid van de katholieken.¹⁵⁸

De wet van 9 mei 1919 gold echter alleen voor de verkiezingen van 1919. De kieswet moest hierna volgens de normale procedure worden herzien, namelijk door een wijziging in de Grondwet. Hierover werd gestemd op 28 juli 1920 en de wet werd aangenomen met 146 tegen 4 stemmen en 25 onthoudingen; alle onthoudingen kwamen van de Katholieke Partij. Vanaf 1921 vormde de Katholieke Partij, door fusies met andere katholieke verenigingen, de Katholieke Unie. Na de Tweede Wereldoorlog wordt de Katholieke Unie omgevormd in de Christelijke Volkspartij (CVP).

3.2.3 De katholieken en het vrouwenkiesrecht

Na de grondwetsherziening van 1893 kon het vrouwenkiesrecht niet langer worden genegeerd. In april 1895 diende het socialistische Kamerlid Célestin Demblon (1859-1924) een amendement in dat aan sommige vrouwen een beperkt administratief kiesrecht verleende. Twee katholieke Kamerleden noemden deze kwestie echter ‘niet rijp voor een wetgevende beslissing’ en het conservatieve katholieke Kamerlid Charles Woeste (1837-1922) was van mening dat het bestuur van het huis toekwam aan de vrouw en dat van de staat aan de man. Op drie onthoudingen en één ja-stem na, stemden alle katholieken tegen. Ook na de invoering van het algemeen meervoudig kiesrecht bleef de discussie over het vrouwenkiesrecht voortduren. Voor de katholieken was het vrouwenkiesrecht onverenigbaar met de natuurlijke roeping van de vrouw. En zolang het enkelvoudig algemeen kiesrecht kon worden voorkomen - en de katholieke positie was daartoe sterk genoeg - bleef vrouwenkiesrecht werk voor later.¹⁵⁹

De houding van de Katholieke Partij ten opzicht van het vrouwenkiesrecht veranderde toen de BWP en de liberalen sinds 1902 actiever gingen samenwerking met het oog op de verovering van het enkelvoudig algemeen kiesrecht. Steeds meer katholieken toonden zich bereid om de politieke rechten van vrouwen te erkennen wanneer het enkelvoudig algemeen kiesrecht zich onherroepelijk aandeede. De reden hiervoor was, zo verklaarde Woeste, dat met de invoering van het enkelvoudig algemeen kiesrecht de tweede stem van het gezinshoofd zou verdwijnen. Omdat dan meteen de bijzondere vertegenwoordiging van het familiaal belang

---

¹⁵⁸ Luykx, *Politieke geschiedenis van België*, 297.

¹⁵⁹ D. Keymolen, G. Casterman en M. Smet, *De geschiedenis geweld aangedaan: De strijd voor het vrouwenkiesrecht 1886-1948* (Antwerpen 1981) 24-30.

telooring, zouden de katholieken die vrijgekomen stem geven aan het hart van de familie, de vrouw.¹⁶⁰

Het was na de Eerste Wereldoorlog echter niet de BWP die opkwam voor vrouwenkiesrecht, maar de Katholieke Partij. In de Katholieke Partij bevonden zich overtuigde democraten, die van harte het vrouwenkiesrecht verdedigden. De meerderheid werd echter nog steeds gevormd door een conservatieve vleugel die met tegenzin het enkelvoudig kiesrecht aanvaardde en het meteen koppelde aan vrouwenkiesrecht. Zij keurde moties goed, weliswaar zonder veel enthousiasme, waarin het vrouwenkiesrecht werd opgeëist. De liberalen hadden zich altijd al tegenstander van het vrouwenkiesrecht gewaand, aangezien dit volgens hen veel stemmen voor de Katholieke Partij zou opleveren. De angst bestond dat de katholieken weer de absolute meerderheid zouden behalen. Op 19 mei 1919 diende het katholieke Kamerlid René Colaert (1848-1927) een voorstel in over het toekennen van vrouwenkiesrecht in gemeenten. Op 3 maart 1920 werd het voorstel aangenomen met 120 tegen 37 stemmen. Woeste benoemde nog wel dat het niet in hun bedoeling lag de vrouw in de politieke strijd te gooien en haar te onttrekken aan de rol die haar van nature was toebedeeld in het gezin.¹⁶¹

Bij de stemming over het kiesrechtartikel van de Grondwet werd, naast het enkelvoudig algemeen kiesrecht, ook bepaald dat vrouwenkiesrecht ingevoerd moest worden door middel van een gewone wet, waarvoor twee derde meerderheid nodig was. Het vrouwenkiesrecht werd bij de grondwetsherziening van 1921 vastgesteld, maar voor de provincie en de Kamer moest voor de invoering een gewone wet uitgevaardigd worden. Het kiesrecht gold wel voor bepaalde categorieën vrouwen, namelijk oorlogsweduwen en moeders van soldaten.¹⁶² Er was ook sprake van passief vrouwenkiesrecht, zowel in de Kamer (1920) als in de Senaat (1921).¹⁶³ Het zou tot na de Tweede Wereldoorlog duren dat het debat voor vrouwenkiesrecht voor de Kamer weer zou oplaaien. De katholieken bleven de gehele periode voorstander van vrouwenkiesrecht. Er tekende zich echter rond 1925 wel een katholieke anti-stroming af. Volgens deze groep was het vrouwenkiesrecht een heel ongunstig gevolg van het mannenkiesrecht. Dit bevestigde het door hun zo gehate individuele principe. Daarnaast dreigde de politieke emancipatie van de vrouw tot conflicten te leiden in het gezin. Het was in hun ogen een aanslag op de autoriteit van de vader. Zij pleitten voor het toekennen van een extra stem aan de gehuwde man. De Katholieke

---

¹⁶⁰ Keymolen et al, *De geschiedenis geweld aangedaan*, 43-44.

¹⁶¹ Ibidem 57.

¹⁶² M. Swyngedouw en P. vander Weyen, 'Het kiesstelsel en de verkiezingen', in: E. Witte en A. Meynen, *De geschiedenis van België na 1945* (Antwerpen 2006). 197.

¹⁶³ Witte et al, *De politieke geschiedenis van België*, 167.

Partij ging hier echter niet op in.¹⁶⁴ Denise Keymolen concludeert in haar studie *De geschiedenis geweld aangedaan* dat de katholieken het vrouwenkiesrecht vooral beoordeelden op basis van de electorale belangen.¹⁶⁵

Na de Tweede Wereldoorlog werd het laatste obstakel naar een volwaardige politieke democratisering van België weggewerkt. Na tientallen jaren werd het parlementair kiesrecht op 26 juli 1948 ook aan vrouwen toegekend. Het is merkwaardig dat België zo lang achterbleef. Socialisten, aanvankelijk voorstander van het vrouwenkiesrecht, stelden hun standpunt rond de eeuwwisseling bij. Samen met de liberalen vreesden zij dat bij een toekenning van kiesrecht aan vrouwen, de katholieken electoraal sterk vooruit zouden gaan. Vooral in overwegend katholieke landen waren de sociaaldemocraten tegen de invoering van vrouwenkiesrecht, uit vrees voor conservatieve electorale overwinningen.¹⁶⁶ De oorlog en zijn nasleep zorgden er voor dat de invoering van het vrouwenkiesrecht weer vertraagde. Door de instabiele toestand hadden zeven regeringen elkaar opgevolgd, alvorens de vrouwen in 1949 voor het eerst naar de stembus mochten.¹⁶⁷ De definitieve oplossing voor het vrouwenkiesrecht kwam onder de socialistische-katholieke regering Spaak-Eyskens (1947-1949). Op aandringen van de CVP werd het vrouwenkiesrecht in de regeringsverklaring opgenomen. Er kwam echter nog wel protest van de socialisten; zij vreesden dat de CVP een vervroegde Kamerontbinding zou uitlokken, om vervolgens met behulp van het vrouwenkiesrecht de absolute meerderheid te behalen en daarmee een andere kwestie, de Koningskwestie, in haar voordeel oplossen. Daarom dienden de socialisten een amendement in, dat stelde dat de wet na 18 maanden zou intreden in de hoop dat er voor die tijd een oplossing was gevonden voor de Koningskwestie.¹⁶⁸ Op 26 juni mochten vrouwen voor het eerst naar de stembus voor de parlementsverkiezingen.¹⁶⁹

3.3 Deelconclusie

In dit hoofdstuk is onderzocht hoe de katholieke partijen in zowel Nederland als België zich verhielden tot het kiesrechtvraagstuk en welke invloed zij heeft gehad op de uitbreiding van het kiesrecht. In Nederland hadden de katholieken rond 1890 verschillende argumenten om tegen vergaande kiesrechtuitbreiding te zijn. In de eerste plaats lag de macht bij God en niet bij het volk. In de tweede plaats vormde een vergaande democratie een gevaar voor de door God gezonden vorst. In de derde plaats moest kiesrechtuitbreiding binnen de grenzen van de

---

¹⁶⁴ Keymolen et al, *De geschiedenis geweld aangedaan*, 64.

¹⁶⁵ Ibidem, 72.

¹⁶⁶ Swyngedouw en Vander Weyen, 'Het kiesstelsel en de verkiezingen', 198.

¹⁶⁷ Luykx, *Politieke geschiedenis van België*, 396.

¹⁶⁸ Keymolen et al, *De geschiedenis geweld aangedaan*, 75.

¹⁶⁹ Swyngedouw en Vander Weyen, 'Het kiesstelsel en de verkiezingen', 400.

Grondwet blijven. Er is wel een duidelijke ontwikkeling bij de katholieken te zien. Waar bijna alle katholieken in 1894 tegen het wetsontwerp van Tak waren, waren ze in 1896 redelijk gelijk verdeeld over de Kieswet-Van Houten. Ook toen in 1907 werd besloten achter de invoering van het gezinshoofdenkiesrecht te staan, waren er binnen de katholieke kiesverenigingen al diverse voorstanders van algemeen kiesrecht. Toch heeft ook de Katholieke Kamerclub een vertragende invloed gehad op de uitbreiding van het kiesrecht en de invoering van het algemeen kiesrecht. Ten eerste omdat ook de katholieken in het kabinet-Kuyper weinig aandacht besteedden aan het kiesrechtvraagstuk. Ten tweede omdat ze in 1907 kozen voor het gezinshoofdenkiesrecht en zich distantieerden van algemeen mannenkiesrecht. En ten derde door in 1908 niet op het voorgestelde blanco-artikel, dat het kiesrecht moest regelen, in te gaan.

In België waren de katholieken voorstander van het huismankiesrecht, waarbij kiesrecht zou worden toegekend aan gezinshoofden met een bepaalde hoeveelheid grond. Hierin komt het principiële standpunt naar voren dat aan de man, het door God aangestelde hoofd van het gezin, het kiesrecht moest worden toegekend. Toch bleek de angst voor de socialisten zwaarder te wegen dan de principiële redenen en stemden de katholieken in 1893 voor algemeen meervoudig kiesrecht. Na de invoering van de evenredige vertegenwoordiging in 1900 brak een rustige periode (1902-1914) aan. In die periode besteedden de katholieke regeringen geen enkele aandacht aan het kiesrechtvraagstuk. Dit had zowel de bovengenoemde principiële reden als een electorale reden. Verdere kiesrechtuitbreiding zou namelijk ten goede komen van de socialisten. In deze periode heeft de Katholieke Partij een vertragende invloed gehad op de uitbreiding van het kiesrecht en de invoering van het algemeen kiesrecht. Daarnaast waren de katholieken aan het begin van de twintigste eeuw principieel tegenstander van het vrouwenkiesrecht. De invoering van het vrouwenkiesrecht zou een gevaar zijn voor het gezin. Dit standpunt veranderende toen algemeen enkelvoudig kiesrecht op de agenda kwam te staan en het vrouwenkiesrecht electorale voordelen met zich mee zou brengen.

Conclusie

In de deze scriptie is onderzoek gedaan naar de vraag welke invloed christelijke politieke partijen in Nederland en België hebben gehad op de uitbreiding van het kiesrecht in de periode 1880-1918. Naar aanleiding van dit onderzoek, kan er worden geconcludeerd dat zij hierop een verdragende invloed hebben gehad.

In Nederland was dit, met het wetsvoorstel van minister Tak in 1894, voor het eerst zichtbaar. Ongeveer de helft van de ARP-fractie en bijna alle katholieken waren tegen. Het grootste bezwaar was dat dit voorstel neigde naar individuele soevereiniteit en dat het daarmee de soevereiniteit van God aantastte. Daarnaast vonden de katholieken dat kiesrechtuitbreiding een bedreiging vormde voor de monarchie, want monarchale en democratische beginselen waren in hun ogen onverenigbaar. Wat opvalt is dat Kuyper, die tegenstander was van individuele soevereiniteit, voorstander was van deze vergaande kiesrechtuitbreiding. De reden hiervoor was dat deze kiesrechtuitbreiding kiesrecht zou geven aan een groot gedeelte van zijn achterban. Dit sluit aan bij wat Acemoglu en Robinson omschrijven als *Polical Party Competition*. Dat een deel van de ARP-fractie voorstander was van het wetsvoorstel van minister Tak en dat een ander deel van de ARP-fractie en de meerderheid van de katholieken in 1896 voorstander waren van de kieswet-Van Houten, laat zien dat christelijke partijen niet tegen iedere vorm van kiesrechtuitbreiding waren. Het moest alleen passen binnen partijbeginselen en de grenzen van de Grondwet.

De verdragende invloed die christelijke politieke partijen hebben gehad op de uitbreiding van het kiesrecht was in Nederland met name zichtbaar wanneer christelijke partijen gezamenlijk in een kabinet zaten. Er was in de periode 1894-1918 twee keer een christelijk kabinet. Deze kabinetten bestonden beide uit de ARP en de katholieken. Het eerste confessionele kabinet was het kabinet-Kuyper (1901-1904) In deze kabinetsperiode is weinig aandacht besteed aan het kiesrechtvraagstuk. Er kan geconcludeerd worden dat in deze kabinetsperiode christelijke politieke partijen een verdragende invloed hebben gehad op de ontwikkeling van kiesrechtuitbreiding. Het tweede confessionele kabinet was het kabinet-Heemskerk (1908-1913). Toen dit kabinet aantrad, lag er een voorstel van een vorig kabinet om een blanco-artikel, waarmee dit kabinet de invoering van het algemeen kiesrecht voor ogen had, in de Grondwet op te nemen. Invulling van het kiesrecht kon dan worden geregeld door de wetgever. Op deze manier kon vergaande kiesrechtuitbreiding plaatsvinden. Door het kabinet-Heemskerk werd niet op dit voorstel ingegaan. Door hier niet op in te gaan en onderzoek te doen naar de invoering van het gezinshoofdenkiesrecht, liep de uitbreiding van het kiesrecht

vertraging op en was ook algemeen kiesrecht nog niet in zicht. Aangezien de CHU en haar voorlopers niet deelnamen aan deze kabinetten, hebben zij geen weinig invloed gehad op de uitbreiding van het kiesrecht en de invoering van het algemeen kiesrecht. Daarnaast was deze partij te klein om een rol van betekenis te spelen.

België verschilt in veel opzichten van Nederland. In de eerste plaats was er in België maar één grote christelijke partij, de Katholieke Partij. Deze partij had een lange periode de absolute meerderheid in de Belgische Kamer. Daarnaast kende België sinds 1885 een sterke, goed georganiseerde socialistische partij. Ook in België was de Katholieke Partij niet tegen kiesrechtuitbreiding, maar omdat ze de absolute meerderheid bezat, kon ze zelf bepalen wanneer en op welke manier kiesrechtuitbreiding plaatsvond. Dit resulteerde er in dat in de periode 1884-1893 slechts kleine wijzigingen plaatsvonden in de kieswet. In deze periode heeft daarom ook de Katholieke Partij in België een vertragende invloed gehad op de uitbreiding van het kiesrecht. Dit veranderde in 1893 toen, als gevolg van opstanden en stakingen, de angst voor sociale onrust toenam. De socialisten eisten algemeen kiesrecht en dat Katholieke Partij was genoodzaakt hierin tegemoet te komen om verdere onrust te voorkomen. Hierin is België vergelijkbaar met Frankrijk en Engeland, waar het kiesrecht ook werd uitgebreid om sociale onrust, opstanden en revolutie in te dammen of te voorkomen. In België leidde dit tot de invoering van het algemeen meervoudig kiesrecht. De katholieken eisten wel een bijkomende stem voor gezinshoofden, die volgens hen door God waren aangesteld als hoofd van het gezin.

Toen het algemeen meervoudig kiesrecht was ingevoerd, brak er in België een rustige periode (1902-1914) aan, waarin weinig aandacht werd besteed aan het kiesrechtvraagstuk en er geen vergaande kiesrechtuitbreiding plaatsvond. De Katholieke Partij had in deze periode nog steeds de absolute meerderheid en zolang ze de noodzaak van kiesrechtuitbreiding niet inzag, veranderde er niks. Er kan dus geconcludeerd worden dat ook de Katholieke Partij in deze periode een vertragende invloed heeft gehad op uitbreiding van het kiesrecht en de invoering van het algemeen enkelvoudig stemrecht. Het was wederom de dreiging van sociale onrust, opstanden en stakingen die het debat over het kiesrechtvraagstuk deden aanwakkeren. Aan dit debat kwam echter snel een einde door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Uiteindelijk was het de Eerste Wereldoorlog die zowel in Nederland als in België geschillen tussen partijen deed oplossen en samenwerking noodzakelijk maakte, waardoor in beide landen het algemeen kiesrecht werd ingevoerd.

Met betrekking tot het vrouwenkiesrecht in België was hiervan alleen de Katholieke Partij actief voorvechter. Ook hier was, net als bij de ARP in 1894, in zekere zin sprake van *Political Party Competition*. Door vrouwen kiesrecht te geven, zou een groot gedeelte van de

nieuwe kiezers op de Katholieke Partij stemmen. Dit werd door de socialisten en de liberalen tot 1948 tegengehouden, om een absolute meerderheid voor de katholieken te voorkomen. In Nederland was de ARP tot na de invoering van vrouwenkiesrecht tegen. Het standpunt van de katholieken en de CHU veranderende door de jaren heen en binnen deze partijen waren er met name verschillende opvattingen over actief en passief vrouwenkiesrecht. Uiteindelijk stemden in 1919 alle katholieke Kamerleden en bijna alle CHU-Kamerleden voor actief vrouwenkiesrecht. Met betrekking tot de invoering van het vrouwenkiesrecht in Nederland kan met name *The Enlightenment* worden gegeven als verklaring. De invoering van het vrouwenkiesrecht was namelijk vooral het gevolg van de veranderende maatschappelijke houding ten opzichte van vrouwen.

Afsluitend kan er geconcludeerd worden dat christelijke politieke partijen in Nederland en België een vertragende invloed hebben gehad op de uitbreiding van het kiesrecht en de invoering van het algemeen kiesrecht. Het grote verschil is echter dat Nederlandse partijen hiervoor duidelijke principiële redenen aandrigen. De Belgische Katholieke Partij had deze principiële redenen ook, maar die komen minder duidelijk naar voren. Zij hadden daarentegen ook electorale motieven om tegen kiesrechtuitbreiding te zijn. Kiesrechtuitbreiding was namelijk schadelijk voor de eigen electorale positie en zou gunstig uitpakken voor de socialisten. Wanneer het de Katholieke Partij wel goed uitkwam, bijvoorbeeld bij de invoering van het vrouwenkiesrecht, waren ze wel voorstander van kiesrechtuitbreiding.

Bronnen- en literatuurlijst

Primaire bronnen

Archivale bronnen

Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (hierna: HDCNP), Archief Antirevolutionaire Partij (hierna: AARP), coll.nr. 052.1, *Deputatenvergaderingen*, 29 april 1907.

HDCNP, AARP, coll.nr. 052.1, *Deputatenvergaderingen*, 29 april 1907/17 oktober 1907.

Katholiek Documentatie Centrum, Archief Rooms Katholieke Staatspartij, inv.nr. 207.156, *Program van de Katholieke Leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 20 oktober 1896.

Nationaal Archief, Archief Christelijk-Historische Unie, archiefinv. 2.19.046.01, inv.nr. 366, *Jaarboekjes van de CHU, Jaarboekje 1919*, 36-37.

Online gepubliceerde bronnen

Al deze bronnen zijn afkomstig van de website www.statengeneraaldigitaal.nl

Handelingen der Eerste Kamer, 1918-1919, 40ste vergadering, 10 juli 1919.

Handelingen der Tweede Kamer (hierna: HTK), 1893-1894, 89ste vergadering, 25 juli 1893.

HTK, 1893-1894, 84ste vergadering, 1 augustus 1893.

HTK, 1892-1893, 86ste vergadering, 3 augustus 1893.

HTK, 1893-1894, 47ste vergadering, 9 maart 1894.

HTK, 1895-1896, 68ste vergadering, 4 juni 1896.

HTK, 1895-1896, 57ste vergadering, 13 mei 1896.

HTK, 1895-1896, 58ste vergadering, 19 mei 1896.

HTK, 1895-1896, 60ste vergadering, 21 mei 1896.

HTK, 1895-1896, 62ste vergadering, 26 mei 1896.

HTK, 1895-1896, 65ste vergadering, 29 mei 1896.

HTK, 1895-1896, 73ste vergadering, 12 juni 1896.

HTK, 1895-1896, 77ste vergadering, 19 juni 1896.

HTK, 1898-1899, 49ste vergadering, 4 mei 1899.

HTK, 1900-1901, 81ste vergadering, 8 mei 1901.

HTK, 1907-1908, 27ste vergadering, 19 november 1908.

HTK, 1916-1917, 9de vergadering, 18 oktober 1916.

HTK, 1916-1917, 12de vergadering, 24 oktober 1916.

HTK, 1916-1917, 15de vergadering, 27 oktober 1916.

HTK, 1916-1917, 17de vergadering, 1 november 1916.

HTK, 1916-1917, 26ste vergadering, 16 november 1916.

HTK, 1917-1918, 4de vergadering, 25 september 1917.

HTK, 1918-1919, 91ste vergadering, 8 mei 1919.

HTK, 1918-1919, 92ste vergadering, 9 mei 1919.

HTK, 1921-1922, 106de vergadering, 7 september 1921.

HTK, 1921-1922, 30ste vergadering, 1 december 1921.

Kamerstuk Tweede Kamer, 1899-1900, kamerstuknummer 120, orderstuknummer 1.

Kamerstuk Tweede Kamer, 1900-1901, kamerstuknummer 24 orderstuknummer 5.

Gepubliceerde bronnen

ARP, *Program van beginsel* (Amsterdam 1918).

Christelijk-Historische Partij, *Beginselprogramma 1903*, (Amsterdam 1903).

Christelijk-Historische Unie, *Program van Beginselen* (Amsterdam 1908).

Commissie van Advies van de Alg. Bond van R.K.Kiesverenigingen, *Rapport omtrent het kiesrechtvraagstuk, uitgebracht aan den Alg. Bond van R.K. Kiesverenigingen in Nederland* (Amsterdam 1907).

Commissie van Advies van de VAR, *Vrij-Antirevolutionairen Beginselprogramma 1896* (1896).

Commissie-Heemskerk, *Verslag Commissie-Heemskerk* (Den Haag 1912).

Kuyper, A., *Antirevolutionaire Staatskunde, Deel II: de toepassing* (Kampen 1917).

Kuyper, A., *Ons Program* (Amsterdam 1878).

Kuyper, A., *Program van actie 1909* (Utrecht 1909).

Kuyper, A., *Program voor de stembus van 1888* (Amsterdam 1888).

De Savornin-Loham, A.F., 'Het gevaar van den toestand', in: H. van Malsen, *Bijdragen tot de geschiedenis der Christelijk-Historische Unie, Deel 1: Leiding en splitsing der Antirevolutionaire Partij* (Den Haag 1920).

De Savornin-Loham, A.F., 'Wie mag kiezer zijn?', in: H. van Malsen, *Verzamelde opstellen, Deel 1* (Den Haag 1921).

Krantenartikelen

Het Handelsblad van Antwerpen, *Kamer*, 9 maart 1893.

Het Handelsblad van Antwerpen, *Senaat: Herziening*, 26 april 1893.

Het Handelsblad van Antwerpen, *Kieshervorming*, 23 juli 1899.

De Maasbode, *Gods leiding van de lotgevallen der menschen*, 17 maart 1894.

De Maasbode, *De beslissing*, 20 juni 1896.

De Standaard, *Kiesrecht*, 9 december 1887.

De Standaard, *De intrekking der kieswet*, 17 maart 1894.

Venloosch Weekblad, *Het groote amendement*, 18 juni 1887.

Secundaire literatuur

Acemoglu, D. en Robinson, J., 'Why Did the West Extend the Franchise? Democracy, Inequality, and Growth in Historical Perspective', in: *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 115, No.4 (Oxford 2000) 1167–1199.

Aidt, T.S., Dutt, J. en Loukoianov, E., 'Democracy comes to Europe: Franchise extension and fiscal outcomes 1830–1938', in: *European Economic Review*, Vol. 50, No.2 (Cambridge 2006) 249-283.

Bakvis, H., *Catholic Power in the Netherlands* (Montreal 1981).

Basiliades, J., 'De lotgevallen van het radicalisme in België', in: S. Gatz en P. Stouthuysen, *Een vierde weg. Link-liberalisme als traditie en orientatiepunt* (Brussel 2001) 33-62.

De Beaufort, F., Van den Berg, P., De Jong, R., Van der Kolk, H. en Van Schie, P., *Tussen geschiktheid en grondrecht: De ontwikkeling van het Nederlandse kiesrecht vanaf 1795* (Amsterdam 2018).

Bendix R. en Rokkan, S., *The Extension of National Citizenship to the Lower Classes: A Comparative Perspective* (Washington 1962).

Cleveringa, J.Q., *Staat van oorlog en beleg* (Groningen 1884).

Conley, J.P. en Temini, A., 'Endogenous Enfranchisement when Group Preferences Conflict', in: *Journal of Political Economy*, Vol. 109, No.1 (Chicago 2001) 79-102.

Van Eenoo, R., 'Kiesstelsels en verkiezingen, 1830-1914', in: E. Gerard, *Geschiedenis van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers* (Brussel 2003).

Elzinga, D.J., *Het Nederlandse kiesrecht* (Deventer 1997).

Evans, E., *The cross and the ballot: Catholic Political Parties in Germany, Switzerland, Austria, Belgium and the Netherlands, 1785-1985* (Boston 1999).

Evans, E., *The Forging of the Modern State: Early Industrial Britain, 1783-1870* (New York 1983).

Freeman, J.R. en Snidal, D., 'Diffusion, Development, and Democratization: Enfranchisement', in: *Western Europe, Canadian Journal of Political Science*, Vol. 15, No.2 (Calgary 1982), 299-329.

Gerard, E., *De Katholieke Partij in Crisis: Partijpolitiek leven in België (1918-1940)* (Leuven 1985).

Gribling, J.P., *Uit de geschiedenis van de RKSP* (Nijmegen 1976).

Harinck, G., 'De Antirevolutionaire Partij 1905-1918', in: G. Harinck, R. Kuiper en P. Bak, *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* (Hilversum 2001) 123-156.

Van der Hoek, S.H.H., *Limburgs groote mond: De politicus en journalist mr. Leopold Hoffmans (1826-1896)* (Venlo 2005).

Ten Hooven M. en De Jong, R., *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie* (Amsterdam 2008).

Janssens, R., 'Antirevolutionaire organisatievorming 1871-1879', in: G. Harinck, R. Kuiper en P. Bak, *De Antirevolutionaire Partij 1829-1980* (Hilversum 2001) 53-72.

Japikse, N., *Staatkundige geschiedenis van Nederland van 1887-1917* (Leiden 1918).

Van Kessel, A. en Ramakers, J., 'Een wapen in de strijd tegen de machten van het behoud', in: A.W. Heringa en J. Schinkelshoek, *De stembus: Honderd jaar algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging 1917-2017* (Den Haag 2017).

Keymolen, D., Casterman, G. en Smet, M., *De geschiedenis geweld aangedaan: De strijd voor het vrouwenkiesrecht 1886-1948* (Antwerpen 1981).

Koetsverld, C.E., *Ons Program: Een toelichting op het program der Christelijk-Historische Unie* (Schoonhoven 1912).

Van der Kaaij, M., *Een eenzame staatsman: Dirk de Geer (1870-1960)* (Hilversum 2012).

Lee, S., *Aspects of British Political History, 1815-1914* (London 1994).

- Lipschits, I., *De protestants-christelijke stroming tot 1940* (Deventer 1977).
- Luykx, T., *Politieke geschiedenis van België: van 1789 tot heden* (Brussel 1965).
- Luykx, P. en Righart, H., *Van pastorie naar het torentje: een eeuw confessionele politiek* (Den Haag 1991).
- Mahaim, E., 'The General Strike in Belgium', in: *The Economic Journal*, Vol. 23, No.90 (Oxford 1913) 294-297.
- McMillan, J., *France and Women, 1789-1914: Gender, Society and Politics* (Londen 2002).
- Van der Meer, T., Van Schuppen, S. en Veen, S., *De SDAP en de kiesrechtstrijd: De ontwikkeling van de Nederlandse sociaal-democratie 1894-1913* (Amsterdam 1981).
- Oud, P.J., *Honderd jaren: Hoofdzaken der Nederlandsche staatkundige geschiedenis 1840-1940* (Assen 1946).
- Polasky, J.L., 'A Revolution for Socialist Reforms: The Belgian General Strike for Universal Suffrage', in: *Journal of Contemporary History*, Vol. 27 (Princeton 1992) 449-466.
- Przeworski, A., 'Conquered or Granted? A History of Suffrage Extensions', in: *British Journal of Political Science*, Vol. 39, No.2 (Cambridge 2008) 291-321.
- Rogier, L.J. en De Rooy, N., *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953* (Den Haag 1953).
- De Rooy, P., *Ons stipje op de waereldkaart: De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014).
- Sap, J.W., 'Protestantisme en democratie: De strijd voor algemeen kiesrecht', in: H.J. van der Streek, *Christelijke politiek en democratie* (Den Haag 1995) 97-125.
- Searle, G., *Entrepreneurial Politics in Mid-Victorian Britain* (Oxford 1993).
- Van Spanning, H., *De Christelijk-Historische Unie 1908-1980* (Leiden 1988).
- Van de Streek, H.J., 'Politieke emancipatie van vrouwen in de ARP 1917-1953', in: Utrechtse Historische Cahiers, *Instituut voor Geschiedenis der Rijksuniversiteit Utrecht, Jaargang 9, Nr.1* (Utrecht 1988).
- Van de Streek, H.J., 'Van vrouwenvraagstuk tot emancipatiebeleid', in: *Christen Democratische Verkenning*, nr. 5 (Den Haag 1994) 189-201.
- Van de Streek, H.J., *Christelijke politiek en democratie* (Den Haag 1995) 97-126.
- Van de Streek, H.J. en Quak, M., '70 jaar vrouwenkiesrecht en de christendemocratie', in: *Christen democratische verkenning*, No.11 (Den Haag 2013) 482-492.

Swyngedouw, M. en Vander Weyen, P., 'Het kiesstelsel en de verkiezingen', in: E. Witte en A. Meynen, *De geschiedenis van België na 1945* (Antwerpen 2006).

Van Velthoven, H., *Scheurmakers & Carrièristen: De opstand van christendemocraten en katholieke flaminganten, 1890-1914* (Kalmthout 2014).

Venema, A.P., *Abraham Kuyper en het vraagstuk van arbeid* (Amsterdam).

Verkerk-Vegter, C., *Dr. Abraham Kuyper en het huisgezin* (Apeldoorn 1987).

Wielenga, F., *Geschiedenis van Nederland: Van Opstand tot heden* (Amsterdam 2014).

De Wilde J.A. en Smeenk, C., *Het volk ten baat: De geschiedenis van de A.R.-partij* (Groningen 1949).

Witte, E., Craeybeckx, J. en Meynen, A., *De politieke geschiedenis van België: van 1830 tot heden* (Antwerpen 2005).

Zwager, H., *De motivering van het algemeen kiesrecht in Europa* (Groningen 1958).

Bijlage: ARP acht-punten-plan Deputatenvergadering 1907

(J.A. de Wilde en C. Smeenk, *Het volk ten baat: De geschiedenis van de A.R.-partij* (Groningen 1949) 234.)

1. Dat de opneming van artikel 80 der Grondwet van een blanco-formule niet kon worden aanvaard;
2. dat de ARP zich tegen de invoering van het algemeen kiesrecht uit beginsel verzet;
3. dat zij blijft bij haar steeds beleden overtuiging , dat de grondslag van ons kiesrecht niet mag zijn individualistisch, maar moet zijn organisch;
4. dat, nu hierin voorshands nog niet verder kan worden gegaan dan tot invoering van het Gezinshoofdenkiesrecht voor de samenstelling van de Tweede Kamer, dit Gezinshoofdenkiesrecht in artikel 80 der Grondwet behoort te worden vastgelegd;
5. dat zij een toevoeging hieraan van Capaciteitskiesrecht het liefst gemeden ziet, maar desnoods hierin zou kunnen berusten, mits het zich beperkt tot de mannelijke gediplomeerden;
6. dat zij het begrip van *Gezin* alzo verstaan, dat hier ook onder mederekenen de onvolledige gezinsformatie;
7. dat zij het billijk acht, dat de uitsluiting van bedeelden zoveel doenlijk worde beperkt, en dat er een uitweg gevonden worde voor hen, die door de vast te stellen regeling zouden ontkiezerd worden;
8. dat zij alle andere formulering en redactie van het door haar begeerde overlaat aan de leden der Staten-Generaal van onze Partij, in overleg met de andere partijen van Rechts, zo mogelijk onder raadpleging van het advies van het Centraal Comité.